

FREUD

ΟΜΑΔΙΚΗ & ΑΤΟ-
ΜΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΕΤ. ΦΕΡΕΝΤΙΝΟΥ

FREUD, S. REALISMO

117503

117503

ΟΜΑΔΙΚΗ ΚΑΙ ΑΤΟΜΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Α'

Ἡ ἀντίθεση μεταξὺ ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἢ ομαδικῆς ψυχολογίας, ποὺ φαίνεται στὴν ἀρχὴ πὼς εἶναι ριζικὴ, γάνει ἓνα μεγάλο μέρος τῆς δεξιότητάς της, όταν τὴν ἐξετάσουμε προσεχτικώτερα. Βέβαια, ἡ πρώτη ἀσχολεῖται μὲ τὸ ἄτομο καὶ γινεῖται νὰ βρεῖ ποιοὺς τρόπους μεταχειρίζεται αὐτὸ καὶ ποιοὺς δρόμους ἀκολουθεῖ στὴν προσπάθειά του νὰ ἱκανοποιήσει τὶς ἐπιθυμίες καὶ τὶς ἀνάγκες του. Ἀλλὰ στὴν ἐρευνά της αὐτὴ, σπάνια μόνον, σὲ τελείως ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις, κατορθώνει νὰ παραβλέψει τὶς σχέσεις του πρὸς τὰ ἄλλα ἄτομα. Τὸ ἄλλο παίζει πάντα στὴ ζωὴ τοῦ ἀτόμου ρόλο καίοντιοῦ, ἀντικείμενον, σύμμαχον ἢ ἀντίπαλον κι' ἡ ἀτομικὴ ψυχολογία παρουσιάζεται ἀπ' τὴν πρώτη στιγμὴ σὰν ἀτομικὴ καὶ κοινωνικὴ μαζί ψυχολογία, στὴν πλατειὰ μὰ ἀπολύτως δικαιολογημένη ἔννοια τῆς λέξης.

Ἡ στάση τοῦ ἀτόμου ἀπέναντι στοὺς γονεῖς του, στ' ἀδέρφια του, στὰ πρόσωπα ποὺ ἀγαπᾷ, στὸ γιατρό του, μὲ δύο λόγια ὅλες οἱ σχέσεις του ἐκεῖνες ποὺ ἔγιναν ὡς τώρα ἀντικείμενο ψυχαναλυτικῶν ἐρευνῶν, μποροῦν δικαιολογημένα νὰ θεωρηθοῦν σὰν φαινόμενα κοινωνικά, φαινόμενα ἀντίθετα ἐκείνων ποὺ ὠνομάσαμε ναρκισσικά, γιατί χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἱκανοποίησι τῶν ἐπιθυ-

μιῶν ἐπιζητεῖται καὶ γίνεται ἀπὸ τὸ ἄτομο χωρὶς τὴν ἐπίδραση ἄλλων ἀτόμων καὶ ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτὴν. Ἔτσι ἡ ἀντίθεση μεταξὺ κοινωνικῶν καὶ ναρμισσικῶν (α ὕ τ ι σ τ ι κ ῶ ν κατὰ τὴν ὀρολογία τοῦ Μπλόυλερ) ψυχικῶν πράξεων εἶναι ἀντίθεση ποῦ δὲν ξεπερνᾶ τὰ ὅρια τῆς ἀτομικῆς ψυχολογίας καὶ δὲν δικαιολογεῖ τὴ διάκριση μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς ἢ ομαδικῆς ψυχολογίας.

Στὴ στάση του ἀπέναντι στοὺς γονεῖς του, τ' ἀδέρφια του, τοῦ προσώπου ποῦ ἀγαπᾶ, τοῦ φίλου καὶ τοῦ γιατροῦ, τὸ ἄτομο ἐπηρεάζεται ἀπὸ ἓνα μόνο ξένο ἄτομο ἢ ἀπὸ περικυλισμένον ἀριθμὸν ἀτόμων, ποῦ τὸ καθένα τους ἀπέκτησε γι' αὐτὸ πρωτεύουσα σημασία. Ὄταν ὁμως μιλάμε γιὰ κοινωνικὴ ἢ ομαδικὴ ψυχολογία, παραβλέπουμε συνήθως τὶς σχέσεις αὐτῆς καὶ δὲν ἐξετάζουμε παρὰ τὴ σύγχρονη ἐπίδραση μεγάλου ἀριθμοῦ ἀτόμων, ποῦ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις ξένα σ' αὐτό, μὰ ποῦ συνδέονται ὡστόσο μαζὶ του μὲ μερικὸν δεσμούς. Ἔτσι ἡ ομαδικὴ ψυχολογία ἐξετάζει τὸ ἄτομο σὰν μέλος μιᾶς φυλῆς, ἑνὸς λαοῦ, μιᾶς κάστας, μιᾶς κοινωνικῆς τάξης, ἑνὸς θεσμοῦ, ἢ σὰν στοιχεῖο πλήθους ἀνθρώπων, ποῦ σὲ ὄρισμένη στιγμή καὶ γιὰ ὄρισμένο σκοπὸ ὀργανώθηκε σὲ μᾶζα, σὲ σύνολο. Μετὰ τὴν κατάργηση τῶν φυσικῶν δεσμῶν ποῦ ἀναφέραμε πάρα πάνω, ἄρχισαν νὰ ἐξετάζουν τὰ φαινόμενα ποῦ παρατηροῦνται κάτω ἀπὸ εἰδικὲς συνθῆκες σὰν ἐκδηλώσεις εἰδικῆς τάσεως, ποῦ δὲν μπορεῖ ν' ἀναθῆ σὲ ἄλλη—τὸ ἡρωϊκὸ ἔνστικτο, τὸ ομαδικὸ πνεῦμα—καὶ ποῦ δὲν παρατηρεῖται σ' ἄλλες περιπτώσεις. Ὄστόσο, πρέπει νὰ δηλώσουμε ὅτι δὲν ἀποδίδουμε τέτοια τεράστια σημασία στὸν ποσοτικὸ παράγοντα, οὔτε δεχόμεστε ὅτι αὐτὸς μπορεῖ νὰ γεννήσει μόνος του στὴν ψυχικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, νέο ἔνστικτο, ποῦ δὲν ἐκδηλώνεται κάτω ἀπὸ ἄλλες συνθῆκες. Ἀντίθετα, ὑποστηρίζουμε δυὸ ἄλλες δυνατότητες, ὅτι δηλαδὴ τὸ ἔνστικτο αὐτὸ κάθε ἄλλο εἶναι παρὰ πρωτόγονο καὶ μὴ ἀναγώγιμο καὶ πὼς προϋπάρχει, σὲ ἐμβρυώδη ἔστω κατάσταση, σὲ κύκλους στενωτέρους, ὅπως ἡ οἰκογένεια.

Ἡ ομαδικὴ ψυχολογία, ἂν καὶ βρισκῆται ἀκόμη στὶς

ἀρχές της, ἀσχολεῖται μὲ ἀναρίθμητα προβλήματα καὶ ἐπιβάλλει στὸν ἐρευνητὴ ἀναρίθμητα καθήκοντα ποῦ δὲν ἔχουν ἀκόμα ξεχωρισθεῖ σωστά. Ἡ ἀπλὴ κατάταξη τῶν διαφορῶν μορφῶν τῶν κοινωνικῶν ομάδων καὶ ἡ περιγραφή τῶν ψυχικῶν φαινομένων μὲ τὰ ὁποῖα ἐκδηλώνονται αὐτῆς ἀπαιτοῦν τεράστια μελέτη καὶ συγγραφικὴ ἐργασία καὶ ἔδωσαν ἀφορμὴ στὸ σχηματισμὸ πλουσιώτατης βιβλιογραφίας. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ εἰδοποιήσω τὸν ἀναγνώστη, ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐκταση αὐτῆς τῆς ομαδικῆς ψυχολογίας, ὅτι τὸ μικρὸ μου αὐτὸ ἔργο ἐλάχιστα, πολὺ ἐλάχιστα σημεῖα ἐγγίζει ἀπὸ τὸ τεράστιο αὐτὸ θέμα. Εἶνε ἀλήθεια πὼς πρόκειται γιὰ τὰ σημεῖα ἐκεῖνα ποῦ ἐνδιαφέρουν ἰδιαίτερα τὴν ψυχανάλυση, ὅταν αὐτὴ προσπαθεῖ νὰ ἐξετάσει τὰ βάθη τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ ΟΜΑΔΙΚΗ ΨΥΧΗ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΓΟΥΣΤΑΥΟ ΛΕΜΠΤΟΝ

Θὰ μπορούσαμε ν' ἀρχίσουμε μὲ τὸν ὀρισμὸ τῆς ομαδικῆς ψυχῆς, ἀλλὰ κρίνουμε ὅτι εἶναι πολὺν λογικώτερο νὰ δώσουμε στὸν ἀναγνώστη μιὰ ἐπισκόπηση τῶν σχετικῶν φαινομένων, ἐκθέτοντάς του μερικὰ ἀπὸ τὰ φαινόμενα αὐτά, τὰ πιὸ φανερά καὶ χαρακτηριστικά, ποῦ μποροῦν ν' ἀποτελέσουν τὴν ἀφετηρία τῶν κατοπινῶν ἐρευνῶν μας. Ὁ καλύτερος τρόπος πραγματοποίησης τοῦ διπλοῦ αὐτοῦ σκοποῦ εἶναι νὰ πάρομε γιὰ ὀδηγὸ μας τὸ διάσημο βιβλίον τοῦ Γουσταίου Λεμπτόν, τὴν «Ψυχολογία τῶν ὄχλων».

Γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ ἐκθέτουμε τὴν κατάσταση. Μετὰ τὴν ἐξέταση καὶ τὴν ἀνάλυση τῶν προδιαθέσεων, τάσεων, ἔνστικτων, ἐλατηρίων καὶ προθέσεων τοῦ ἀτόμου, ὡς τὶς πράξεις του καὶ τὶς σχέσεις του πρὸς τοὺς ὁμοίους του, ἡ ψυχολογία βλέπει νὰ ὀρθώνεται ξαφνικὰ μπροστὰ της καινούργιο πρόβλημα, ποῦ ζητεῖ ἐπίμονα λύση. Θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξηγήσει τὸ ἐκπληκτικὸ γεγονός ὅτι τὸ ἄτομο, ποῦ αὐτὴ ἐνόμιζε ὅτι τὸ εἶχεν ἐρμηνεύσει, ἀρχίζει, κάτω ἀπὸ ὄρισμένες συνθῆκες, νὰ αἰσθάνεται, νὰ σκέφτεται καὶ νὰ ἐνεργεῖ κατὰ

τρόπο τελείως διάφορο από εκείνον που θα περίμενε κανείς, και ακόμη ότι οι συνθήκες αυτές είναι ή συμμετοχή του σε ένα ανθρώπινο πλήθος, που απέκτησε τον χαρακτήρα του «ψυχολογικού πλήθους». Τι είναι λοιπόν το πλήθος; Πώς έχει την δύναμη να άσκει μια τέτοια αποφασιστική επίδραση στην ψυχική ζωή του ατόμου; Ποιές ψυχικές μεταβολές επιβάλλει στο άτομο;

Καθήκον της θεωρητικής διαδικής ψυχολογίας είναι να δώσει απάντηση στα τρία αυτά ερωτήματα. Και για να φέρει σε αίσιο πέρας το καθήκον της αυτό πρέπει ν' αρχίσει από το τρίτο. Γιατί, αλήθεια, το έλικό της διαδικής ψυχολογίας το προσφέρει ή παρατήρηση των μεταβολών της συμπεριφοράς του ατόμου. Και σε κάθε προσπάθεια εξηγήσεως πρέπει να προτάσσεται ή περιγραφή του πράγματος που πρόκειται να εξηγηθεί.

Ας ακούσουμε λοιπόν τον Λεμπόν. «Το καταπληκτικότερο χαρακτηριστικό, λέει, του ψυχολογικού πλήθους είναι το έξης, οποιαδήποτε άτομα και αν το απαρτίζουν, οσοδήποτε όμοιοι ή ανόμοιοι και αν είναι ο τρόπος της ζωής τους, οι άσχολίες τους, ο χαρακτήρας τους, ή ή διανοητικότητα τους, το γεγονός ότι αποτελούν πλήθος άρχει για να τους προικίσει με είδος διαδικής ψυχής. Η ψυχή αυτή τα κάνει να αισθάνονται, να σκέπτονται και να ενεργούν σε τρόπο τελείως διαφορετικό από εκείνον με τον όποιον θα ενεργούσε το καθένα τους χωριστά. Υπάρχουν ιδέες και αισθήματα που μόνο σε άτομα ένωμένα σε πλήθος μπορούν να παρουσιασθούν και να μετατραπούν σε έργα. Το ψυχολογικό πλήθος είναι όν προσωρινό, σύνολο έτερογενών στοιχείων, προσωρινά ένωμένων, όπως ακριβώς τα κύτταρα ενός ζωντανού οργανισμού δημιουργούν με την ένωσή τους νέο όν με χαρακτήρες τελείως διαφορετικούς από τους χαρακτήρες του κάθε κυττάρου.» (*)

Διακόπτουμε εδώ μια στιγμή την έκθεση του Λεμπόν

(*) Gustav Le Bon: «Psychologie des Foules». 28η έκδ. σελ. 13—14.

για να τον σχολιάσουμε και διατυπώσουμε την έξης παρατήρηση: άφού τα άτομα που αποτελούν το πλήθος έχουν συνενωθεί, πρέπει να υπάρχει κάποιος δεσμός μεταξύ τους, και ίσως αυτός ακριβώς ο δεσμός να είναι εκείνο που χαρακτηρίζει το πλήθος. Ο Λεμπόν δεν άπαντά στο ερώτημα αυτό και άσχολείται με τι μεταβολές του ατόμου μέσα στο πλήθος. Τις περιγράφει μάλιστα σε τρόπο σύμφωνο με τις βασικές άρχες της ψυχολογίας μας του ύποσυνειδήτου.

«Εύκολα βλέπει κανείς τι διαφορά υπάρχει μεταξύ του ατόμου που ανήκει σε πλήθος και του μεμονωμένου ατόμου, μα δεν είναι τόσο εύκολο να βρούμε και τις αιτίες παρόμοιας διαφοράς. Για να τις διακρίνουμε, πρέπει πρώτα να θυμηθούμε κάποια παρατήρηση της σύγχρονης ψυχολογίας: τα φαινόμενα του ύποσυνειδήτου δεν προέχουν μόνο στην οργανική ζωή, αλλά και στη λειτουργία της διανοσίας. Η ένσυνείδητη πνευματική ζωή είναι άσυγκρίτως μικρότερη της ύποσυνειδήτης. Ο ικανότερος αναλυτής, ο προσεκτικότερος παρατηρητής ελάχιστα ύποσυνείδητα έλατήρια των πράξεών μας μπορεί ν' ανακαλύψει. Οι ένσυνείδητες πράξεις μας προέχονται από ύποσυνείδητη βάση, που αποτελείται κυρίως από κληρονομικές επιδράσεις. Η βάση αυτή περιέχει αναρίθμητα προγονικά ύπολείμματα, που αποτελούν την ψυχή της φυλής. Πίσω απ' τις αναγνωρισμένες αιτίες των πράξεών μας βρίσκονται οι κρυφές αιτίες, οι άγνωστες σε μās. Οι περισσότερες πράξεις της καθημερινής μας ζωής είναι αποτελέσματα κρυφών και άγνωστων έλατηρίων.» (*)

Ο Λεμπόν κρίνει ότι μέσα στο πλήθος ο ατομικός χαρακτήρας σκεπάζεται, ή προσωπικότητας εξαφανίζεται. Η ύποσυνείδητη κληρονομία της φυλής προεξάρχει, το έτερογενές χάνεται μέσ' το όμογενές. Έμεις θα πούμε ότι το ψυχικό έποικοδόμημα, αποτέλεσμα ανάπτυξης διαφορετικής κατά τα άτομα, καταστράφηκε κι' άφησε γυμνή την ύποσυνείδητη, ένιαία, κοινή σε όλους βάση.

(*) «Psychologie des Foules». Σελ. 15—16.

Ἔτσι θὰ ἐδημιουργεῖτο ὁ μέσος χαρακτήρ τοῦ ατόμου πού ἀνήκει σέ πλῆθος. Ἄλλὰ ὁ Λεμπόν βρῖσκει ὅτι τὸ άτομο αὐτὸ ἔχει καὶ νέες ιδιότητες, ἀνύπαρκτες πρὶν καὶ προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσει τὴν ἐμφάνιση τῶν νέων αὐτῶν ιδιοτήτων μὲ τρεῖς διαφορετικὲς αἰτίες.

Πολλὲς αἰτίες προκαλοῦν τὴν ἐμφάνιση τῶν ἰδιατέρων χαρακτήρων τοῦ πλῆθους. Ἡ πρώτη εἶναι ὅτι τὸ άτομο πού ἀνήκει σέ πλῆθος ἀποκτᾶ, ἀπ' τὸ γεγονός καὶ μόνο τῆς ὑπάρξεως πολλῶν ατόμων, αἶσθημα ἀκατανίκητης δυνάμεως, πού τοῦ ἐπιτρέπει νὰ παρασυρθεῖ ἀπὸ ἐνστικτὰ, πού ἄλλοιῶς θὰ συγκρατοῦσε. Σ' αὐτὸ συντελεῖ πολὺ καὶ τὸ γεγονός ὅτι τὸ πλῆθος εἶναι ἀνώνυμο καὶ συνεπῶς ἀνεύθυνο καὶ τὸ αἶσθημα τῆς εὐθύνης, πού συγκρατεῖ τὰ άτομα, χάνεται τελείως». (*)

Ἡ ἀποψή μας μᾶς ἐπιτρέπει νὰ μὴ δόσουμε μεγάλη σημασία στὴν ἐμφάνιση νέων χαρακτήρων. Ἄρκει νὰ ποῦμε ὅτι τὸ άτομο βρίσκεται κάτω ἀπὸ συνθήκες πού τοῦ ἐπιτρέπουν νὰ χαλαρώσει τὴν ἄπωση τῶν ὑποσυνειδητῶν τάσεων του. Οἱ φαινομενικὰ καινούργιοι χαρακτήρες πού ἐκδηλώνει τότε δὲν εἶναι παρὰ ἐκδηλώσεις τοῦ ὑποσυνειδητοῦ αὐτοῦ, ὅπου ἀποθηκεύονται τὰ σπέρματα ὄλων τῶν κακιῶν τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς: ἡ σιωπὴ τῆς φωνῆς τῆς συνείδησης στίς περιπτώσεις αὐτὲς ἢ ἡ ἐξαφάνιση τοῦ αἰσθήματος τῆς εὐθύνης εἶναι γεγονότα πού δὲν μᾶς εἶναι δύσκολο ν' ἀντιληφθοῦμε. Εἴπαμε καὶ ἄλλοτε ὅτι ὁ πυρήνας τῆς ἠθικῆς συνείδησης δὲν εἶναι παρὰ τὸ «κοινωνικὸ ἄγχος». (**)

(*) «Ψυχολογία τῶν ὄχλων», σελ. 17.

(**) Μεταξὺ τῶν ἰδεῶν τοῦ Λεμπόν καὶ τῶν δικῶν μας ὑπάρχει κάποια διαφορά, πού ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀντίληψή του γιὰ τὸ ὑποσυνειδητὸ δὲν συμπίπτει σέ ὅλο της τὰ σημεῖα μὲ τίς γνώμες τῆς ψυχανάλυσης. Τὸ ὑποσυνειδητὸ τοῦ Λεμπόν κλείνει μέσα του τοὺς βαθύτερους χαρακτήρες τῆς ψυχῆς τῆς φυλῆς, χαρακτήρες πού δὲν παρουσιάζουν τὸ παραμικρὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ψυχανάλυση. Ἀναγνωρίζουμε βέβαια ὅτι ὁ πυρήνας τοῦ ἐγῶ

«Δεύτερη αἰτία, ἡ πνευματικὴ μετάδοση, ἐπαμφάνει καὶ αὐτὴ στὴν ἐμφάνιση ἰδιατέρων χαρακτήρων τῶν πλῆθους καὶ συγχρόνως στὸν προσανατολισμὸ τους. Ἡ μετάδοση μπορεῖ εὐκόλα καὶ πρέπει νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὰ θανατικὰ φαινόμενα, πού θὰ μελετήσουμε σέ λίγο. Στὰ πλῆθη, κάθε αἶσθημα, κάθε πράξη, εἶναι μεταδοτικά, σὲ τέτοιο βαθμὸ μάλιστα, ὥστε τὸ άτομο εὐκόλα θυσιάζει τὸ ἰδιαίτερό του συμφέρον στὸ ὁμαδικό. Ἡ ιδιότης αὐτὴ εἶναι ιδιότης παρὰ φύσιν καὶ παρατηρεῖται μόνο ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἀνήκει σέ πλῆθος». (**)

«Τρίτη αἰτία, πολὺ σπουδαιότερη, προσδίδει στὰ άτομα πού ἀνήκουν σέ πλῆθος χαρακτήρες εἰδικούς, πολὺ συχνὰ ἀντίθετους μὲ τοὺς χαρακτήρες τοῦ μεμονωμένου ατόμου. Εἶναι ἡ ἰκανότης νὰ ὑποβάλλονται εὐκόλα. Ἀποτελεσμά της εἶναι ἡ μεταδοτικότης, πού ἀναφέραμε πάρα πάνω. Γιὰ ν' ἀντιληφθεῖ κανεὶς αὐτὸ τὸ φαινόμενο, πρέπει νὰ ἔχει ὑπ' ὄψει του, μερικὲς πρόσφατες ἀνακαλύψεις τῆς φυσιολογίας. Ξέρουμε σήμερα πὼς ἓνα άτομο μπορεῖ νὰ βρεθεῖ σὲ κατάσταση τέτοια ὥστε νὰ χάσει τὴν ἐνσυνειδητὴ προσωπικότητά του, σὲ τρόπο ὥστε νὰ ὑπακούει σὲ κάθε ὑποβολὴ ἐκεῖνου πού τὸ ἔκανε νὰ τὴν χάσει καὶ νὰ ἐκτελεῖ πράξεις ἀντίθετες στὸν χαρακτήρα του καὶ τίς συνηθειές του. Ἄλλὰ, προσεκτικὲς παρατηρήσεις ἀποδεικνύουν ὅτι άτομα πού ἀνήκουν γιὰ κάμποσον καιρὸ σὲ κάποιο πλῆθος, περιπίπτουν, ἐξ αἰτίας τῶν ἐπιρροῶν πού βγαίνουν ἀπὸ τὸ πλῆθος, ἢ γιὰ ὅποιονδήποτε ἄλλον ἄγνωστο λόγῳ, σὲ ἰδιαίτερη κατάσταση, πού παρουσιάζει μεγάλες ἀναλογίες μὲ τὴν κα-

στὸν ὁποῖον ἀνήκει «ἡ ἀρχαῖκη κληρονομία» τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, εἶναι ὑποσυνειδητὴ, ἀλλὰ προσθέτουμε ὅτι ὑπάρχει ἀκόμη τὸ «ἀπώσθην ὑποσυνειδητο», πού κατάγεται ἀπὸ μέρος τῆς κληρονομίας αὐτῆς. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἐννοία τῆς ἄπωσης λείπει ἀπὸ τὸν Λεμπόν.

(*) «Psychologie des Foules». Σελ. 17—18. Τὴν τελευταία αὐτὴ πρόταση θὰ τὴν χρησιμοποιήσουμε ἀργότερα σὰν ἀφετηρία σημαντικῆς ὑπόθεσης.

τάσταση γοητείας τοῦ ὑπνωτισμένου σὰ χέρια τοῦ ὑπνωτιστοῦ. Ἡ ἐγκραυλικὴ ζοὴ παραλύει στὸν ὑπνωτισμένο, κι' αὐτὸς γίνεται δούλος ὅλων τῶν ὑποσυνειδήτων τάσεων του, ποὺ κατευθύνει ὅπως θέλει ὁ ὑπνωτιστής. Ἡ ἐνσυνειδήτη προσωπικότης εἶναι ἀναίσθητη, ἢ θέληση καὶ ἢ διάκριση ἔχουν καταργηθεῖ. Τὰ αἰσθήματα καὶ οἱ σκέψεις προσανατολίζονται τότε ἐκεῖ ὅπου ὁ ὑπνωτιστής τὰ κατευθύνει.

Αὕτη περίπου εἶναι ἡ κατάσταση τοῦ ἀτόμου ποὺ ἀνέχει σὲ κάποιο πλήθος. Δὲν ἔχει συνείδηση τῶν πράξεών του. Ὅπως καὶ στὸν ὑπνωτισμένο, τὴν ὥρα ποὺ ὀρισμένες ἰκανότητές του καταλύονται, ἄλλες πάλι ἰκανότητες μποροῦν νὰ φθάσουν σὲ ἐπέρτατο βαθμὸ ἕξαρσης. Ἡ ἐπίδραση τῆς ὑποβολῆς θὰ τὸν σπρώξει μὲ ἀκατάσχετη ὁρμὴ στὴν ἐκτέλεση ὀρισμένων πράξεων. Στὰ πλήθη ἢ ὁρμὴ αὐτὴ εἶναι πῶς ἀκατάσχετη ἀκόμη ἀπ' ὅ,τι στὸν ὑπνωτισμένο, γιατί ἡ ὑποβολή, ὅμοια γιὰ ὅλα τὰ ἄτομα δυναμώνει μὲ τὴν ἐπανάληψή της ἀπὸ ὅλα τὰ ἄτομα τοῦ πλήθους». (*)

«...Κατάλυση λοιπὸν τῆς ἐνσυνειδήτης ἀτομικότητας, κατίσχυση τῆς ὑποσυνειδήτης ἀτομικότητας, κοινὸς προσανατολισμὸς ἰδεῶν καὶ αἰσθημάτων, χάρις στὴν ὑποβολή καὶ τὴ μετὰδοση, τάση πρὸς ἄμεση μετατροπὴ τῶν ἰδεῶν σὲ πράξεις, νὰ οἱ κυριώτεροι χαρακτήρες τοῦ ἀτόμου ποὺ ἀνέχει σὲ ἓνα πλήθος. Ἐχασε τὸν ἑαυτό του δὲν εἶναι παρὰ αὐτόματο, κι' ἡ θέλησή του εἶναι ἀνίσχυρη νὰ τὸ κατευθύνει». (**)

Ἐναφέραμε δλόκληρη αὐτὴν τὴν περικοπή, γιὰ νὰ δείξουμε ὅτι ὁ Λεμπὸν δὲν ἀρκεῖται στὴ σύγκριση τῆς κατάστασης τοῦ μέλους ἑνὸς πλήθους μὲ τὴν ὑπνωτικὴν κατάσταση, ἀλλὰ συνταυτίζει τὶς δύο αὐτὲς καταστάσεις. Δὲν πρόκειται νὰ συζητήσουμε ἐδῶ αὐτὴ τὴ γνώμη, πρέπει ὅμως νὰ το νίσουμε ὅτι οἱ δύο τελευταῖες αἰτίες τῆς μεταβολῆς τοῦ ἀτό-

(*) «Psychologie des Foules». Σελ. 17—19.

(**) «Psychologie des Foules». Σελ. 19.

μου ποὺ ἀνέχει σὲ πλήθος, ἢ μεταδοτικότης καὶ ἢ ἀβήμηνη ἰκανότης πρὸς ὑποβολὴν δὲν ἔχουν ἴση ἀξία, γιατί ἡ μεταδοτικότης δὲν εἶναι παρὰ ἐκδήλωση τῆς ἰκανότητος πρὸς ὑποβολὴν. Νομίζουμε ὅτι ὁ Λεμπὸν δὲν ξεκαθαρίζει καλὰ τὴ διαφορά τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν δύο αὐτῶν αἰτιῶν. Ἴσως ἐρημνεύουμε καλύτερα τὴ σκέψη του, λέγοντας ὅτι ἡ μεταδοτικότης εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀλληλεπίδρασεως τῶν μελῶν ἑνὸς πλήθους, ἐνῶ τὰ φαινόμενα ὑποβολῆς, ποὺ ταυτίζονται ἀπὸ τὸν Λεμπὸν μὲ τὴν ὑπνωτικὴν ἐπίδραση, ἔχουν διαφορετικὴ προέλευση. Ποιὰ ὅμως: Παρατηροῦμε μιὰ σημαντικὴ ἔλλειψη στὸ γεγονός ὅτι ὁ Λεμπὸν δὲν ἀναφέρει ποῖος ἀντιπροσωπεύει τὸν ὑπνωτιστὴ στὸ πλήθος. Ὅπως δὴποτε ξεχωρίζει τὴν ὑπνωτικὴν αὐτὴ ἐπίδραση, ποὺ ἀφίνει ἐν τούτοις σκοτεινὴ, ἀπὸ τὴν μεταδοτικὴν ἀλληλεπίδραση τῶν μελῶν τοῦ πλήθους, ποὺ ἐνισχύει τὴν πρώτη ὑποβολή.

Καὶ ἓνα ἄλλο ἀκόμη σημεῖο χαρακτηρίζει τὸ μέλος τοῦ πλήθους: «Τὸ γεγονός καὶ μόνο ὅτι ἓνας ἄνθρωπος ἀνέχει σὲ κάποιο πλήθος, τὸν κάνει νὰ κατεβαίνει πολλὰ σχολιάτια χαμηλότερα στὴν κλίμακα τοῦ πολιτισμοῦ. Μόνος, εἶναι ἴσως πολιτισμένο ἄτομο» μέσα στὸ πλήθος, ἀκολουθεῖ τὰ ἔνστικτά του, εἶναι κατὰ συνέπεια βάρβαρος. Ἐχει τὸν αὐθορμητισμὸ, τὴν βεβαιότητα, τὴν ἀγριότητα καὶ τοὺς ἐνθουσιασμοὺς τῶν πρωτόγονων ἀνθρώπων». (*) Ὁ συγγραφεὺς ἐπιμένει ἰδιαίτερα στὴν ἐλάττωση τῆς διανοητικῆς ἰκανότητος τοῦ ἀτόμου ποὺ ἀποροφᾶται ἀπὸ τὸ πλήθος. (**)

Ἐς ἀφίσθουμε ὅμως τὸ ἄτομο, καὶ ἂς ἐξετάσουμε τὴν ὁμαδικὴν ψυχὴ, ὅπως τὴν περιγράφει ὁ Λεμπὸν. Δὲν ὑπάρχει οὔτε ἓνα χαρακτηριστικὸ τῆς περιγραφῆς αὐτῆς, ποὺ νὰ μὴν μπορεῖ ὁ ψυχαναλυτὴς νὰ δικαιολογήσει καὶ νὰ κατα-

(*) «Psychologie des Foules». Σελ. 19.

(**) Πρβλ. τὸ δίστιχο τοῦ Σίλλερ:

Ἴσως ὁ κάθε ἄνθρωπος νάν' ἔξυπνος καὶ λογικός.
Μὰ ὅλοι μαζί γίνονται ἓνας ἀνόητος.

τάξει. Ὁ Λεμπόν μᾶς δείχνει ἐξ ἄλλου ὁ ἴδιος τὸ σωστὸ δρόμο, τονίζοντας τις ἀναλογίες μεταξύ τῆς ομαδικῆς ψυχῆς, καὶ τῆς ψυχικῆς ζωῆς τῶν πρωτόγονων λαῶν καὶ τῶν μικρῶν παιδιῶν. (*)

Τὸ πλῆθος ἀκολουθεῖ τὰ ἐνστικτὰ του, εἶναι εὐκίνητο καὶ εὐερέθιστο. Ὑπακούει τυφλὰ σχεδὸν στὸ ὑποσυνείδητο (**). Τὰ ἐλατήρια τῶν πράξεών του μποροῦν, κατὰ τις περιστάσεις, νὰ εἶναι εὐγενῆ ἢ σκληρά, ἠρωϊκὰ ἢ δειλά, ἀλλὰ πάντα εἶναι τόσο δυνατά, ὥστε καὶ τὸ ἐνστικτο τῆς αὐτοσυντήρησης χάνεται μπροστά τους. (***) Τίποτε δὲν συλλογίζεται τὸ πλῆθος. Ὅσο δυνατὴ καὶ νὰ εἶναι ἡ ἐπιθυμία του, ἡ διάφοριά της εἶναι μικρή, τὸ πλῆθος εἶναι ἀνίκανο νὰ ἐπιμείνει. Δὲν δέχεται νὰ περᾶσει καιρὸς μεταξύ ἐπιθυμίας καὶ πραγματοποίησης. Ἔχει τὸ αἶσθημα τοῦ πανισχύρου. Τὸ ἄτομο ποὺ ἀνῆκει σὲ πλῆθος δὲν ξαίρει τί σημαίνει ἀδύνατο. (****)

Τὸ πλῆθος ἐπηρεάζεται εὐκόλα καὶ πιστεύει εὐκόλα. Στερεῖται κριτικῆς πνεύματος, τὸ ἀπίθανο εἶναι ἀνύπαρκτο γι' αὐτό. Σκέπτεται μὲ εἰκόνες ποὺ στηρίζει ἢ μιὰ τὴν ἄλλη, χάρις στὸ συσχετισμὸ τῶν ἰδεῶν, ὅπως στίς κατάστασεις ἐκεῖνες κατὰ τις ὁποῖες τὸ ἄτομο ἀφίνει τὴ φαντασία του ἐλεύθερη, χωρὶς νὰ ἐπεμβαίνει τὸ λογικὸ γιὰ νὰ κρίνει κατὰ πόσο οἱ ἰδέες αὐτὲς εἶναι σύμφωνες μὲ τὴν πραγματικότητα. Τὰ αἰσθήματα τοῦ πλῆθους εἶναι πάντοτε ἀπλούστατα καὶ ἐξαιρετικὰ ἔντονα. Τὸ πλῆθος δὲν ξαίρει τὴν ἀμφιβολία καὶ τὴν ἀβεβαιότητα. (*****)

(*) «Psychologie des Foules». Σελ. 23.

(**) Πολὺ σωστὰ ὁ Λεμπόν δὲν δίνει στὴ λέξη «ὑποσυνείδητο» τὴν ἔννοια τοῦ «ἀψωσθέντος» μόνο.

(***) Πρβλ. «Psychologie des Foules». Σελ. 24.

(****) Ἴδε «Τοτέμ καὶ Ταμπού», κεφ. Γ': Ψυχολατρεία, Μαγεία καὶ Παντοδυναμία τῶν σκέψεων.

(*****) Στὴν ἐρμηνεία τοῦ ὄνειρου ποὺ περισσότερο ἀπὸ κάθε

«(Οἱ ὄγλοι) εἶναι πάντοτε τῶν ἄκρων. Ἡ ὑπόνοια μεταβάλλεται ἀμέσως σὲ ἀναντίρροπη βεβαιότητα. Ἡ παραμικρὴ ἀντιπάθεια... γίνεται ἀμέσως ἄγριο μίσος». (*)

Τὸ πλῆθος, πρόθυμο νὰ τραβήξει ὡς τὰ ἄκρα, δὲν ἐπηρεάζεται παρὰ ἀπὸ ὑπερβολικὰ ἐρεθίσματα. Ὅποιος θέλει νὰ ἐπιδράσει πάνω του, δὲν χρειάζεται νὰ δώσει στὰ ἐπιχειρήματά του μορφὴ λογική: πρέπει νὰ τοῦ παρουσιάσει εἰκόνες φανταχτερές, νὰ ὑπερβάλλει, νὰ ἐπαναλαμβάνει διαρκῶς τὰ ἴδια. «Μὴ ἔχοντας τὴν παραμικρὴ ἀμφιβολία γιὰ ὅ,τι νομίζει ἀληθινὸ ἢ ἐσφαλμένο, καὶ ἔχοντας ἐξ ἄλλου σαφὴ ἀντίληψη τῆς δυνάμεώς του, τὸ πλῆθος εἶναι βίαιο καὶ μισαλλόδοξο .. Τὰ πλῆθη σέβονται τὴ δύναμη ἀλλὰ πο-

τι ἄλλο μᾶς ἐπέτρεψε νὰ γνωρίσουμε τὴν ὑποσυνείδητη ψυχικὴ ζωὴ, ἀκολουθοῦμε τὸν ἐξῆς τεχνικὸ κανόνα: ἀδιαφοροῦμε γιὰ τις ἀμφιβολίες καὶ τις ἀβεβαιότητες ποὺ ἐκδηλώνονται κατὰ τὴν ἀφήγηση τοῦ ὄνειρου καὶ θεωροῦμε ὡς ἐξ ἴσου βέβαια ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ ἐκδήλου ὄνειρου. Τισ ἀμφιβολίες καὶ τισ ἀβεβαιότητες τισ ἀποδίδουμε στὴ λογοκρισία ποὺ ἐπιβάλλεται στὸ ὄνειρικὸ ἔργο καὶ δεχόμεστε ὅτι ἡ ἀμφιβολία καὶ ἡ ἀβεβαιότης, σὰν ἐλεγχος τῆς κρίσης, εἶναι ξένες πρὸς τισ ἀρχικὰς ἰδέες τοῦ ὄνειρου. Φυσικὰ ὅμως ὅπως καὶ κάθε ἄλλο στοιχεῖο μποροῦν νὰ ἀνήκουν στίς σκέψεις τῆς ἡμέρας, ποὺ προκαλοῦν τὸ ὄνειρο.

(*) «Psychologie des Foules». Σελ. 36. Ἡ ἴδια τάση πρὸς ὑπερβολή, ἡ ἴδια εὐκολία ἐξώθησε στὰ ἄκρα χαρακτηρίζουν τὴ συναισθηματικὴ ζωὴ τοῦ παιδιοῦ καὶ ξαναβρίσκονται στὴ ζωὴ τοῦ ὄνειρου, ὅπου, χάρις στὸ διαχωρισμὸ τῶν αἰσθημάτων, ποὺ γίνεται στὸ ὄνειρο θανάσιμο μίσος κατὰ τοῦ αἰτίου τῆς δυσσέσεως αὐτῆς, ὅπως καὶ ὁ ἐλάχιστος πειρασμὸς μεταβάλλεται στὸ ὄνειρο σὲ ἀκατάσχετη τάση ἐκτελέσεως ἐγκληματικῆς πράξης. Ὁ Χάνς Ζάξ ἔκαμε σχετικῶς τὴν ἐξῆς ὠραία παρατήρηση: Ὅ,τι μᾶς ἀπεκάλυψε τὸ ὄνειρο ὅσον ἀφορᾷ τισ σχέσεις μας μὲ τὸ παρὸν (τὴν πραγματικότητα), τὸ ἀναζητοῦμε ὕστερα στὴ συνείδηση καὶ δὲν πρέπει νὰ ἐκπλαγοῦμε ἂν τὰ τέρατα ποὺ εἶδαμε μὲ τὸ φακὸ τῆς ἀνάλυσης μᾶς φανοῦν σὰν ἀπλὰ ἐγχυματικὰ ζωάρια.

λὸ λόγο τὰ ἐπηρεάζει ἢ καίωσύνῃ, ποὺ εὐκόλα ἐκλαμβάνεται ἀπὸ αὐτὰ σὰν μορφή ἀδυναμίας. Ἀπὸ τοὺς ἡρώες του τὸ πλήθος ἀπαιτεῖ δύναμη, ἢ μᾶλλον βεβαιότητα. Θέλει νὰ εἶναι ἐπόδονλο, ὑποταγμένο καὶ νὰ φοβάται τὸν ἀφέντη του... Τὰ πλήθη ἔχουν, ἀλήθεια, ἀκαταμάχητα συντηρητικὰ ἔνστικτα καὶ ὅπως ὅλοι οἱ πρωτόγονοι ἔχουν φετιχιστικὸ σεβασμὸ στὶς παραδόσεις, ὑποσυνείδητη ἀντιπάθεια στοὺς νεωτερισμοὺς καὶ θὰ μπορούσαν ν' ἀλλάξουν τὸν τρόπο τῆς ζωῆς τῶν».

Ἄν θέλει κανεὶς νὰ ἀποκτήσει σαφεῖ ἀντίληψη τῆς ἠθικῆς τῶν ὄχλων, θὰ πρέπει νὰ λάβει ὑπ' ὄψιν του τὸ γεγονός ὅτι στὰ ἄτομα ποὺ ἀνήκουν σὲ ἓναν ὄχλο, ὅλες οἱ ἀτομικὲς ἀνάγκες ἐξαφανίζονται, ἐνῶ ἀντιθέτως ξυπνοῦν καὶ ζητᾶνε ἱκανοποίηση τὰ σκληρὰ, κτηνώδη, καταστρεπτικὰ ἔνστικτα, τὰ ναρκωμένα στὰ βάθη τῆς ψυχῆς κάθε ἀνθρώπου ὑπολείμματα τῶν πρωτόγονων ἐποχῶν. Ἀλλὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς ὑποβολῆς τὰ πλήθη εἶναι ἱκανὰ νὰ δεῖξουν ἐγκαρτέρηση, ἀνιδιοτέλεια, ἀφοσίωση σὲ κάποιο ἰδεώδες. Ἐνῶ στὸ μεμονωμένο ἄτομο τὸ μόνο σχεδὸν ἐλατήριο τῶν πράξεων του εἶναι τὸ ἰδιαίτερο συμφέρον του, τὸ ἐλατήριο αὐτὸ σπάνια μόνο καθορίζει τὶς πράξεις τοῦ πλήθους. Μποροῦμε μάλιστα νὰ μιλήσουμε γιὰ ἠθικοποίηση τοῦ ἀτόμου μὲς στὸ πλήθος. (*) Ἐνῶ τὸ διανοητικὸ ἐπίπεδο τοῦ πλήθους εἶναι πάντοτε κατώτερο τοῦ διανοητικοῦ ἐπιπέδου τοῦ ἀτόμου, ἡ ἠθικὴ του διαγωγή μπορεῖ εὐκολώτατα νὰ ξεπεράσει τὸ ἠθικὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀτόμου, καὶ μὲ τὴν ἴδια εὐκολία νὰ κατεβεῖ πολὺ χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο αὐτό.

Μερικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ πλήθους, ὅπως τὰ ζωγραφίζει ὁ Λεμπόν, δείχνουν ὡς ποῖο βαθμὸ εἶναι δικαιολογημένη ἡ συνταύτιση τῆς ὁμαδικῆς ψυχῆς μὲ τὴν ψυχὴ τῶν πρωτόγονων λαῶν. Στὰ πλήθη μποροῦν νὰ συνυπάρχουν οἱ πῶ ἀντίθετες ἰδέες, χωρὶς ἢ μία νὰ ἐμποδίζει τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἄλλης, χωρὶς ἢ λογικὴ του ἀντίθεση νὰ ὀδηγεῖ σὲ πᾶλη ἀναμεταξύ τους. Ἡ ψυχανάλυση ὁμως ἔδειξε ὅτι τὰ ἴδια ἀ-

(*) «Psychologie des Foules». Σελ. 43.

κριβῶς συμβαίνουν στὸ ἄτομο, ὅταν αὐτὸ βρῆσκειται σὲ μικρὴ ἡλικία ἢ πάσχει ἀπὸ νευρῶση. (*)

Ἐξ ἄλλου τὸ πλήθος ἐφίσταται σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν πραγματικὰ μαγικὴ δύναμη τῶν λέξεων, ποὺ μποροῦν τὴ μιά φορά νὰ φέρουν τὴ δυνατώτερη θύελλα στὴν ὁμαδικὴ ψυχὴ καὶ τὴν ἄλλη φορά νὰ τὴν καθησυχάσουν καὶ νὰ τὴν καταπραΰνουν. «Ἡ λογικὴ καὶ τὰ ἐπιχειρήματα δὲν θὰ μπο-

(*) Στὸ παιδί, παραδείγματος χάριν, μποροῦν νὰ ὑπάρχουν γιὰ πολὺ καιρὸ διττὲς συναισθηματικὲς τάσεις πρὸς τὰ πλησιέστερά του πρόσωπα, χωρὶς ἢ κατάσταση αὐτὴ νὰ ὀδηγήσει σὲ πᾶλη. Κι' ὅταν τέλος ἡ πᾶλη ξεσπάσει, λύεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ παιδί ἀλλάζει ἀντικείμενα, ὅτι μεταφέρει ἓνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς διττότητας σὲ κάποιον ἀντικαταστάτη. Καὶ ὅταν ἀκόμη μελετᾶ κανεὶς τὴν ἐξέλιξη μιᾶς νευρώσεως στὸν ἐνήλικο, διαπιστώνει ὅτι αἰσθημα ποὺ ἔχει ὑποστῆι ἄπωση ἐξακολουθεῖ νὰ διατηρεῖται γιὰ πολὺ καιρὸ στὰ ὑποσυνείδητα ἀκόμη ὄνειρα (ποὺ τὸ περιεχόμενό τους βρῆσκειται, φυσικὰ, ἔτσι σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἐπικρατοῦσα τάση), χωρὶς ἢ ἀντίθεση αὐτὴ νὰ ὀδηγήσει σὲ ἐξέγερση τοῦ ἐγὼ κατὰ τῆς ἐπιθυμίας ποὺ ἔχει ἀποσθεῖ. Ὁ νευροπαθὴς ἀνέχεται γιὰ πολὺ καιρὸ τὸ ὄνειρο, ὡς τὴ στιγμὴ ὅπου, συνήθως ἔπειτα ἀπὸ ὑπερβολικὴ αὔξηση τῆς συναισθηματικῆς του δυνάμεως, ἀρχίζει ἀπτότομα πᾶλη μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ ἐγὼ, μὲ ὅλες τὶς συνέπειες ποὺ ἐπιφέρει ἢ πᾶλη αὐτή.

Ὅσο τὸ παιδί ἀναπτύσσεται καὶ πλησιάζει σὲ ὄριμη ἡλικία, ἡ προσωπικότης του γίνεται ὁλοένα καὶ πῶ ἐνιαία, οἱ διαφορὲς δηλαδὴ τάσεις καὶ ἐπιθυμίες, ποὺ ὡς τότε ἀναπτύσσονται ἀνεξάρτητα ἢ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἐνώνονται καὶ συγχέονται. Παρόμοιο φαινόμενο παρατηρήσαμε καὶ στὴ γενετήσια ζωὴ, ὅπου ὅλες οἱ γενετήσιες τάσεις, συμπίπτουν στὸ τέλος, ἀποτελώντας ἐκεῖνο ποὺ λέμε γενετήσια ὁργάνωση (τρεῖς φυλετικὲς περιπτώσεις, 1905). Τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐνοποίηση τοῦ ἐγὼ ὑπόκειται στίς ἴδιες διαταραχὲς μὲ τὴν ἐνοποίηση τῆς γενετήσιου ὁρμῆς, ἀποδεικνύεται ἀπὸ πολλὰ ἀρκετὰ γνωστὰ παραδείγματα, ὅπως τὸ παράδειγμα τῶν ἐπιστημόνων ἐκείνων ποὺ ἐξακολουθοῦν νὰ μένουν πιστοὶ κτλ.

ροῦν ν' ἀντιταχθῶν σ' ὀρισμένες λέξεις καὶ σ' ὀρισμένους τύπους. Τίς λέξεις καὶ τοὺς τύπους αὐτοὺς τὰ προφέρει κανεὶς σοβαρὰ μπροστὰ στὰ πλήθη καὶ ἀμέσως ὅλα τὰ πρόσωπα δείχνουν τὸν σεβασμὸ καὶ τὰ μέτωπα σκύβουν. Πολλοὶ θεωροῦν τίς λέξεις καὶ τοὺς τύπους αὐτοὺς ὡς φυσικὴς ἢ ὑπερβολικὴς δυνάμεις». (*) Φτάνει νὰ θυμηθεῖ κανεὶς τὸ Ταμποῦ τῶν ὀνομάτων τῶν πρωτόγονων λαῶν, τίς μαγικὴς δυνάμεις ποὺ συνδέονται κατὰ τὴν ἀντίληψή τους στὰ ὀνόματα καὶ τίς λέξεις. (**)

Καὶ τέλος: τὰ πλήθη ποτὲ δὲ δίψασαν γι' ἀλήθεια. Ζητοῦν αὐταπάτες καὶ δὲν μποροῦν νὰ τίς στερηθοῦν. Προτιμοῦν τὸ ψεύτικο ἀπὸ τὸ ἀκηθινὸ· τὸ ψεύτικο τὰ ἐπιρροεῖ μετὰ τὴν ἴδια δύναμη μετὰ τὴν ὁποία τὰ ἐπιρροεῖ καὶ τὸ ἀληθινὸ. Ἔχουν ἐκδηλῆ τὴν τάση νὰ μὴ κάνουν διάκριση ἀνάμεσά τους.

Εἶδαμε τὸν ρόλο ποὺ παίζει στὸν καθορισμὸν τῶν νευρώσεων ἢ ὑπεροχῆ αὐτῆ τῆς ζωῆς τῆς φαντασίας καὶ τῶν αὐταπατῶν ποὺ τρέφονται μετὰ ἀνικανοποίητα συναισθήματα. Εἶδαμε πῶς γιὰ τὸν νευροπαθῆ, ἢ μόνη ἀξία λόγου πραγματικότης εἶναι ἢ ψυχικὴ καὶ ὄχι ἢ ἀντικειμενικὴ πραγματικότης, ἢ πραγματικότης ὅλου τοῦ ἄλλου κόσμου. Τὰ ὑστερικὰ συμπτώματα στηρίζονται σὲ φανταστικὰ γεγονότα πραγματικά. Ἐνα καταθλιπτικὸ αἰσθημα εὐθύνῃς στηρίζεται στὴν ὑπαρξὴ κακῶν διαθέσεων, ποὺ ποτὲ ἐν τούτοις ἄρχισαν νὰ ἐκτελοῦνται. Ὅπως στὸ ὄνειρο καὶ τὴν ὑπνωσὴ, ἔτσι καὶ στὴ ψυχικὴ ζωὴ τοῦ πλήθους ὁ ἔλεγχος τῆς πραγματικότητος δὲν μπορεῖ ν' ἀντισταθεῖ στὴ δύναμη τῶν ἐπιθυμιῶν, ποὺ συνοδεύονται ἀπὸ ἔντονα συναισθήματα.

Ἐκεῖνο ποὺ λείπει ὁ Λεμπὸν γιὰ τοὺς δημεγέρτες δὲν εἶναι τόσο ἱκανοποιητικὸ, καὶ δὲν μᾶς ἀφίνει νὰ διακρίνουμε τόσο καλὰ τοὺς νόμους ποὺ διέπουν τὸ φαινόμενο αὐτό. Κάθε φορὰ, λείπει, ποὺ συγκεντρώνονται λίγα ἢ πολλὰ ζων-

(*) «Psychologie des Foules».

(**) Τοτέμ καὶ Ταμπού.

τανὰ ὄντα, ἀδιάφορο ἂν εἶναι κοπάδι ζώων ἢ πλῆθος ἀνθρώπων, ὑποτάσσονται ἐξ ἐνστικτοῦ σ' ἓνα ἀρχηγό. Τὸ πλῆθος εἶναι ὑπάκουο κοπάδι, ἀνίκανο νὰ ζήσει χωρὶς ἀρέντη. Διψᾷ νὰ ὑπακούει κι' αὐθόρμητα ὑποτάσσεται σ' ὅποιον ἀνηκερῶσεται ἀρχηγός του.

Ἄν ὅμως τὸ πλῆθος ἔχει ἀνάγκη ἀρχηγοῦ, ὁ ἀρχηγός αὐτὸς πρέπει νὰ ἔχει ὀρισμένα ἀτομικὰ χαρακτηριστικά. Πρέπει νὰ κατέχεται καὶ ὁ ἴδιος ἀπὸ βαθειὰ πίστη (σὲ μιὰ ἰδέα) γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ἐμπνεύσει πίστη στὸ πλῆθος· πρέπει νὰ ἔχει θέληση γενῆ, ὀρμητικὴ, ἱκανὴ νὰ ἐμψυχώσει τὸ πλῆθος ποὺ δὲν ἔχει θέληση. Σὲ τελευταία ἀνάλυση, ὁ Λεμπὸν βλέπει τὴν αἰτία τῆς ἐπιρροῆς τῶν δημεγεργῶν στὶς ἰδέες ποὺ τοὺς κατέχουν.

Στὶς ἰδέες αὐτές, καθὼς καὶ στοὺς ἴδιους τοὺς δημεγέρτες, ἀποδίδει κάποια μυστηριώδη δύναμη, ποὺ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τῆς ἀντισταθεῖ καὶ ποὺ τὴν ὀνομάζει «γόντρο». «Τὸ γόντρο εἶναι εἶδος γοητείας ποὺ ἀσκεῖ πάνω στὸ πνεῦμα μας ἓνα ἄτομο, ἓνα ἔργο ἢ μιὰ ἰδέα. Ἡ γοητεία αὐτὴ παραλύει ὅλες τίς κριτικὴς μας ἱκανότητες καὶ γεμίζει τὴν ψυχὴ μας δέος. Τὰ αἰσθήματα, ποὺ δημιουργοῦνται τότε, εἶναι ἀνεξήγητα, ὅπως εἶναι πάντοτε τὰ αἰσθήματα, ἀλλὰ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἶναι παρόμοια μετὰ τὴν ὑποβολὴ ποὺ δέχεται ὁ ὑπνωτισμένος». (*)

Ὁ Λεμπὸν διακρίνει τὸ ἐπίκτιτο ἢ τεχνητὸ γόντρο καὶ τὸ προσωπικὸ. Τὸ πρῶτο δίνεται στὰ ἄτομα ἀπὸ τὸ ὄνομά τους, τὰ πλοῦτή τους, τὴν ἐντιμότητά τους, καὶ στὶς ἰδέες καὶ τὰ καλλιτεχνήματα ἀπὸ τὴν παράδοση. Καθὼς ἡ πηγὴ του βρίσκεται σὲ ὅλες τίς περιπτώσεις στὰ περασμένα, δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς βοηθήσει ν' ἀντιληφθοῦμε τὴ φύση τῆς μυστηριώδους αὐτῆς ἐπιρροῆς. Τὸ προσωπικὸ γόντρο εἶναι ἀντίθετα προνόμιο λίγων μόνο ἀνθρώπων, ποὺ χάρις σ' αὐτὸ ἐπιβάλλονται ὡς ἀρχηγοὶ καὶ ποὺ αὐθόρμητα οἱ ἄλλοι τοὺς ὑπακούουν. Ὅποιοιδήποτε ὅμως εἶδους κι' ἂν εἶναι

(*) Αὐτόφι σελ. 109.

«Ὁμαδικὴ καὶ ἀτομικὴ ψυχολογία».

τὸ γόητρο εξαρτάται ἀπὸ τὴν ἐπιτυχία καὶ χάνεται ἔπειτα ἀπὸ ἐπανειλημμένες ἀποτυχίες.

Δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ μὴν παρατηρήσει πὼς αὐτὰ ποὺ λέει ὁ Λεμπόν γιὰ τὸ ρόλο τῶν δημεγερωτῶν καὶ τὴ φύση τοῦ γόητρου, δὲν συμβιβάζονται τελείως μετὰ τὴ θαυμασία εἰκόνα τῆς ὁμαδικῆς ψυχῆς ποὺ μᾶς ἔδωσε.

Γ'.

ΑΛΛΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΜΑΔΙΚΗ ΨΥΧΙΚΗ ΖΩΗ

Χρησιμοποίησαμε ἀντὶ γιὰ ἄλλη εἰσαγωγή τὴν ἔκθεση τοῦ Λεμπόν, γιατί ἡ ψυχολογία τοῦ συγγραφέα αὐτοῦ, μετὰ τὴ σημασία ποὺ δίνει στὸν ὑποσυνείδητο ρόλο τῆς ψυχικῆς ζωῆς, πλησιάζει σημαντικὰ τὴ δική μας. Πρέπει ὅμως νὰ προσθέσουμε ὅτι οἱ διαπιστώσεις του δὲν μᾶς φέρνουν τίποτα καινούργιο. Τὴν περιφρόνηση ποὺ δείχνει γιὰ τὶς ψυχικὰς ἐκδηλώσεις τοῦ πλήθους, τὴν ἔδειξαν κι' ἄλλοι, πρὶν ἀπ' αὐτόν, μετὰ τὴν ἴδια δύναμη κι' ἐχθρότητα, καὶ μετὰ τὰ ἴδια σχεδὸν λόγια τὴν ἔδειξαν διανοούμενοι, πολιτικοὶ καὶ ποιητὲς ὄλων τῶν ἐποχῶν καὶ τῶν χωρῶν. (*) Οἱ δύο περιοχὲς ποὺ περιέχουν τὶς κυριώτερες ἀντιλήψεις τοῦ Λεμπόν, ὁ ὁμαδικὸς δηλαδὴ ἐμποτισμὸς τῶν διανοητικῶν λειτουργιῶν καὶ ἡ ἔνταση τῶν συναισθημάτων τοῦ πλήθους, διατυπώθηκαν λίγο πρὶν ἀπ' αὐτόν ἀπὸ τὸ Ζίγκελε. (**)
Τὸ χαρακτηριστικὸ σημεῖο, ὅπου προσέθεσε κατὰ τὸ Λεμπόν εἶναι ἡ ἀντίληψή του γιὰ τὸ ὑποσυνείδητο κι' ὁ παραλληλι-

(*) Πρὸβλ. τὰ κείμενα καὶ τὴ σχετικὴ βιογραφία στό: *Psychologie der Kollektivitäten* ὑπὸ Β. Kraskovic jun' γερμ. μετάφρ. ὑπὸ Siegmund von Posavec, Βουκάβαρ, 1915.

(**) Ἴδε Walter Moede, *Die Massen-und Sozial-Psychologie im Kritischen Ueberblick*. «Zeitschrift für pädagogische Psychologie und experimentelle Pädagogik», ἐκδιδόμενον ὑπὸ Neumann καὶ Scheibner 15' 1915.

σμὸς του μετὰ τὴν ψυχικὴ ζωὴ τῶν προτόγονων λαῶν. ἂν καὶ στὰ σημεῖα ἀκόμα αὐτὰ εἶχε προδρομοὺς.

Καὶ κατὰ περισσότερο ἀκόμη: ἡ περιγραφή κι' ἡ ἐκτίμηση τῆς ὁμαδικῆς ψυχῆς, ὅπως τὶς βοίσκουε στὸν Λεμπόν καὶ σ' ἄλλους δὲν ἔμειναν χωρὶς ἀντίρρηση. Βέβαια, ἔχει παρατηρήσει σωστὰ ὅλα τὰ φαινόμενα τῆς ὁμαδικῆς ψυχῆς ποὺ περιέγραψε, ἀλλὰ σ' αὐτὰ μπορεῖ κανεὶς ν' ἀντιτάξει ἄλλες ἐκδηλώσεις τοῦ πλήθους, ἱκανὲς νὰ δημιουργήσουν εὐνοϊκότερη ἀντίληψη γιὰ τὴν ὁμαδικὴ ψυχὴ.

Ὁ ἴδιος ὁ Λεμπόν ἦταν διατεθειμένος νὰ συμφωνήσει ὅτι σ' ὠρισμένες περιπτώσεις, τὸ ἠθικὸ ἐπίπεδο τοῦ πλήθους μπορεῖ νὰ εἶναι ἀνώτερο τοῦ ἐπιπέδου τῶν ἀτόμων ποὺ τὸ ἀποτελοῦν καὶ πὼς μόνο οἱ ὁμάδες εἶναι σὲ θέση νὰ ἐπιδείξουν μεγάλη ἀνιδιοτέλεια καὶ μεγάλο αἶσθημα θυσίας.

«Ἐνῶ στὸ μεμονωμένο ἄτομο τὸ μόνο σχεδὸν ἐλατήριο τῶν πράξεών του εἶναι τὸ ἰδιαιτερό συμφέρον του, τὸ ἐλατήριο αὐτὸ σπάνια μόνο καθορίζει τὶς πράξεις τοῦ πλήθους».

Ἄλλοι πάλι παρατηροῦν ὅτι ἡ κοινωνία εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ἐπιβάλλει τοὺς ἠθικοὺς κανόνες στὸ ἄτομο, ποὺ, ἀφημένο στὸν ἑαυτό του, θὰ ἦταν ἀνίκανο νὰ ὑψωθεῖ ὡς αὐτοὺς βεβαιώνουν ὅτι σ' ὠρισμένες ἐξαιρετικὰς περιπτώσεις, βλέπει κανεὶς στὰ σύνολα ἕνα τέτοιο ἐξέσπασμα ἐνθουσιασμοῦ, ποὺ κάνει τὶς μᾶζες ἱκανὲς νὰ ἐκτελέσουν τὶς εὐγενέστερες καὶ πιὸ ὑπέροχες πράξεις.

Ὅσο ἀφορᾷ τὴν πνευματικὴ παραγωγή, εἶναι βέβαιον ὅτι τὰ μεγάλα δημιουργήματα τῆς σκέψης, οἱ βασικὲς ἀνακαλύψεις κι' οἱ ὀριστικὲς λύσεις σοβαρῶν προβλημάτων μόνον ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ δουλειὰ ποροῦν νὰ βγοῦν, δουλειὰ ποὺ γίνεται μετὰ μόνωση καὶ συλλογῆς. Ἄλλὰ κι' ἡ ὁμαδικὴ ψυχὴ εἶναι κι' αὕτη ἱκανὴ γιὰ πνευματικὴ δημιουργία, ὅπως μᾶς τὸ ἀποδεικνύει ἡ γλώσσα, τὰ δημοτικὰ τραγούδια, τὸ φοικλόρ, κτλ. Ἀκόμα μένει νὰ ἐξακριβωθεῖ ἂν καὶ κατὰ πόσο ὁ διανοούμενος ἢ ὁ ποιητὴς ἐργάζονται μεμονωμένα ἢ μήπως χρωστοῦν κατὰ στὴ μᾶζα, μήπως δανείζονται ἀπ'

αὐτὴν τὰ ὑλικά τῶν δημιουργημάτων τους, γιὰ νὰ τοὺς δώσουν ὑστερα ἐνσυνείδητη ὄψη καὶ πλήρη μορφή.

Μπροστὰ στὶς ἀντιφάσεις αὐτές, ποὺ φαίνονται ἀσυμβίβαστες στὴν πρώτη ματιὰ, σχηματίζεται ἡ ἐντύπωση ὅτι τὸ ἔργο τῆς ὁμαδικῆς ψυχολογίας θὰ μείνει ἄγονο. Κι' ὅμως εἶναι εὐκόλο νὰ βρεθῆι κάποια ἔξοδος πρὸς μιὰ ικανοποιητικὴ λύση. Ἀσφαλῶς μὲ τὴ λέξη «πλήθη» ἐξαοικειώσαν σχηματισμοὺς διαφοροτικούς, ποὺ πρέπει νὰ τοὺς ξεχωρίσουμε. Τὰ δεδομένα τοῦ Ζίγκελε καὶ τοῦ Λεμπὸν ἐφαρμόζονται σὲ πλήθη προσωρινά, ποὺ σχηματίζονται γρήγορα, χάρις στὴ συνένωση μερικῶν ἀνθρώπων, ποὺ κινήθηκαν ἀπὸ κοινὰ ἐλατήρια, ἀλλὰ ποὺ διαφέρουν μεταξὺ τους σ' ὅλα τὰ σημαντικὰ σημεῖα. Εἶναι βέβαιο πὼς οἱ συγγραφεῖς αὐτοὶ ἐπηρεάσθησαν στὶς περιγραφές τους ἀπὸ τοὺς χαρακτηρηστές τῶν ἐπαναστατικῶν πληθῶν, κι' ἰδίως τῶν πληθῶν τῆς μεγάλης γαλλικῆς ἐπανάστασης. Ὅσο γιὰ τὶς ἀντίθετες διαπιστώσεις, αὐτὲς εἶναι ἀποτελέσματα παρατηρήσεων πάνω σὲ πλήθη μόνιμα ἢ μόνιμες ὁργανώσεις, ὅπου τὰ ἄτομα μένουν γιὰ ὅλη τους τὴ ζωὴ, ὁργανώσεις ποὺ ἐνσαρκώνονται σὲ κοινωνικοὺς θεσμοὺς. Τὰ πλήθη τῆς πρώτης κατηγορίας ἔχουν μὲ τὰ δεύτερα ὅ,τι σχέση ἔχουν τὰ γρήγορα μεγάλα κύματα μὲ τὴν πλατειὰ ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας.

Ὁ Μὰκ Ντούγκαλ, ποὺ στὸ ἔργο του «Τὸ ὁμαδικὸ πνεῦμα» διαπιστώνει τὴν ἴδια ἀντίφαση, νομίζει ὅτι βρίσκει τὴ λύση της, εἰσάγοντας τὸν παράγοντα «ὁργάνωση». Στὴν ἀπλοῦστερη περίπτωσι, λέει, ἡ μᾶζα (group) δὲν ἔχει ὁργάνωση ἢ ἔχει ὑποτυπώδη μόλις ὁργάνωση. Τὴν ἀνοργάνωτη ἢ μόλις ὁργανωμένη αὐτὴ μᾶζα, τὴν λέει ὄγλο (crowd). Βέβαια ὁ ὄγλος δὲν μπορεῖ νὰ σχηματισθῆι καὶ νὰ ὑπάρξει χωρὶς κάποια ἀρχὴ ὁργάνωσης καὶ σ' αὐτὲς ἀκριβῶς τὶς ἀπλές, τὶς ὑποτυπώδεις μᾶζες φαίνονται μὲ τὴ μεγαλύτερη διαύγεια μερικὰ ἀπὸ τὰ βασικώτερα φαινόμενα τῆς ὁμαδικῆς ψυχολογίας. (*) Γιὰ νὰ ἀποτελεσθῆι μᾶζα, μὲ τὴν ψυχολογικὴ ἔννοια τῆς λέξης, πρέπει τὰ ἄτομα, ποὺ τυχαῖα ἐνώ-

(*) Mc Dougall, The Group Mind σελ. 22.

θησαν σὲ πλῆθος ἀνθρώπων, νὰ ἔχουν κατὰ κοινὸ μεταξὺ τους, νὰ ἐνδιαφέρονται ὅλα γιὰ τὸ ἴδιο πράγμα, νὰ νοιώθουν τὰ ἴδια αἰσθήματα. σὲ μιὰ ὁρισμένη περίστασι καὶ (θὰ προσέθετα: συνεπῶς) νὰ κατέχουν σ' ὁρισμένο βαθμὸ τὴ δυνατότητα νὰ ἐπηρεάζονται μεταξὺ τῶν («some degree of reciprocal influence between the members of the group» (*). Ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ πνευματικὴ καὶ συναισθηματικὴ αὐτὴ ὁμοιογένεια, τόσο περισσότερες πιθανότητες ὑπάρχουν νὰ σχηματίσουν τὰ ἄτομα ψυχολογικὴ μᾶζα μὲ διαδικτικὴ ψυχὴ μὲ ἐκδηλώσεις τέτοιες ὥστε νὰ μὴ χωράει ἀμφιβολία ὡς πρὸς τὴ φύση τους.

Τὸ χαρακτηριστικώτερο καὶ σημαντικώτερο συγχρόνως φαινόμενο ἐνὸς συνόλου εἶναι ἡ διέγερσι καὶ ἡ ἔντασι τῆς συναισθηματικότητος τῶν ἀτόμων ποὺ τὸ ἀποτελοῦν (**).

Μποροῦμε νὰ ποῦμε, προσθέτει ὁ Μὰκ Ντούγκαλ, πὼς δὲν ὑπάρχουν ἄλλες συνθήκες ἱκανὲς νὰ δώσουν στὰ αἰσθήματα τοῦ ἀνθρώπου ἔκτασι ὅμοια μὲ αὐτὴ ποὺ παρατηρεῖται στοὺς ἀνθρώπους τοὺς ἐνωμένους σὲ πλῆθος· κι' αὐτοὶ νοιώθουν ἀσφαλῶς κάποιο ἠδονικὸ αἶσθημα, ὅταν ἐγκαταλείπουν τὸν ἑαυτό τους στὸ πάθος τους, ὅταν γίνονται ἕνα μὲ τὸ πλῆθος καὶ χάνουν τὸ αἶσθημα τῆς ἀτομικότητός τους. Τὴν ἀπορόφηση αὐτὴ τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τὸ πλῆθος τὴν ἐξηγεῖ ὁ Μὰκ Ντούγκαλ μὲ αὐτὸ ποὺ ὀνομάζει ἄμεση ἐπαγωγὴ συναισθημάτων, ἀποτέλεσμα «πρωτόγονης συμπαθητικῆς ἀντίδρασης» (***), μ' ἄλλα λόγια μὲ αὐτὸ ποὺ ἐμεῖς οἱ ψυχολογοὶ χαρακτηρίζουμε σὰν συναισθηματικὴ μετάδοσι. Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ ἀντίληψι τῶν συμπτωμάτων μιᾶς συναισθηματικῆς κατάστασις εἶναι ἱκανὴ νὰ προκαλέσει αὐτόματα στὸ ἄτομο τὴν πράξι ποὺ ἐκφράζουν τὰ συμπτώματα αὐτά. Ἡ αὐτόματη αὐτὴ ἀντίδρασι εἶναι τόσο ἐντονώτερη, ὅσο μεγαλύτερος εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀτόμων, ὅπου διαπιστώνομε τὸ ἴδιο συναισθημα. Τότε τὸ ἄτομο γίνε-

(*) Αὐτόφι σελ. 23.

(**) Αὐτόφι σελ. 24.

(***) Αὐτόφι σελ. 25.

ται άνίκανο νά κρατήσει κριτική στάση και παραδίδεται στο συναίσθημα αυτό. Όταν όμως συμμερίζεται τή διέγερση των άλλων, αξιάνει τή δική τους διέγερση, και έτσι τά συναισθήματα των άτόμων εντείνονται με άλληλεπαγωγή. Κάτι σπρώχνει τό άτομο και τό υποχωρώνει νά μιμηθεί τούς άλλους, νά ταιριάζει μ' αυτούς. "Όσο πιδ μονοκόμματα κι' άπλά είναι τά συναισθήματα, τόσο εύκολότερα μπορούν νά διαχυθούν στη μάζα. (*)

Η έξεργασία αυτή τής επιτάσεως των συναισθημάτων διευκολύνεται κι' από άλλες επιρροές πού βγαίνουν από τό πλήθος. Τό πλήθος δίνει στο άτομο τήν έντύπωση άπεριοριστης δύναμης και άνυπέροβητου κίνδυνου. Παίρνει πρὸς στιγμήν τή θέση τοῦ συνόλου τής ανθρώπινης κοινωνίας, τής ένσάρκωσης τής έξουσίας, τής οποίας τήν τιμωρία φοβάται τό άτομο και για χάση τής υποβάλλεται σέ τόσες στερήσεις και περιορισμούς. Είναι φανερό πώς δέν μπορεί νά τού αντίσταθει κανείς άκίνδυνα, πώς για νά έξασφαλισθει, δέν έχει παρὰ ν' ακολουθεῖ τὸ παράδειγμα των ὄχλων, νά «οὐρλιάζει με τούς λύκους». Ὑπακούοντας στην καινούργια έξουσία, πρέπει νά κάνει κανείς τή «φωνή τής συνείδησής» του νά σωπάσει, γιατί οἱ διακοπές της κι' οἱ διαταγές της θά εμπόδιζαν τὸ άτομο νά νοιώσει ὅλη τήν ἡδονή πού νοιώθει μες στο πλήθος. Δέν πρέπει γι' αὐτό νά μᾶς φανεί παράξενο νά βλέπουμε τὸ άτομο πού ανήκει σ' ἕνα πλήθος νά ἐκτελεῖ και νά ἐγκρίνει πράξεις πού θά απέφευγε στην ιδιωτική του ζωή, κι' ἔχουμε λόγους νά ἐλπίζουμε ὅτι τὸ γεγονός αὐτό θά μᾶς ἐπιτρέψει νά ρίξουμε λίγο φῶς στο σκοτάδι πού σκεπάζεται με τήν αἰνιγματική λέξη «ὑποβολή».

Ὁ Μάκ Ντούγκαλ δέν ἀρνεῖται τήν πῶση τοῦ διανοητικού ἐπιπέδου τής μάζας. (**). Λέει πὸς οἱ κατώτερες διάφοιες τραβοῦν στο ἐπίπεδό τους τις ἀνώτερες. Ἡ δράση των τελευταίων αὐτῶν ἐμποδίζεται, γιατί κατ' ἀρχήν ἡ ὑπερέν-

(*) Αὐτόθι σελ. 39.

(**) Αὐτόθι σελ. 41.

ταση τής συναισθηματικότητας δημιουργεῖ συνθήκες δυσμενεῖς για τήν πνευματική δουλειά, γιατί τά άτομα ἐπηρεασμένα ἀπό τὸ πλήθος δέν μπορούν ν' ἀφοσιωθοῦν ἐλεύθερα στη δουλειά αὐτή και γιατί ἡ εὐθύνη των πράξεων τοῦ κάθε ατόμου ἐλαττώνεται ἀπό τὸ γεγονός τής ἀπορρόφησής του ἀπό τὸ πλήθος.

Ἡ γενική κρίση πού διατυπώνει ὁ Μάκ Ντούγκαλ για τις ψυχικές ικανότητες των ἀπλών, ἀνοργανῶτων πληθῶν δέν είναι σέ τίποτα εὐνοϊκότερη ἢ κολακευτικότερη ἀπό τήν κρίση τοῦ Λεμπόν. Νά πὼς χαρακτηρίζει τά πλήθη αὐτά: (*) Εἶναι, κατ' ἀρχήν, εὐερέθιστα, αὐθόριμητα, ἐμπαθῆ, εὐμετάβλητα, ἀσυνεπῆ, ἀναποφάσιστα και συγχρόνως πρόθυμα για δράση, κοινούμενα μόνο ἀπό τά κατώτερα πάθη και τά ἀπλούστερα συναισθήματα, ικανά νά δέχονται εύκολα ὑποβολές, ἐπιτόλαια στις σκέψεις τους ικανά ν' ἀφομοιώσουν μόνο τά ἀπλούστερα και ἀτελέστερα συμπεράσματα και ἐπιχειρήματα, ἀγονται και φέρονται και συγκινοῦνται με τή μεγαλύτερη εὐκολία, ἀσυνείδητα και ἀναξιολογητῆ, χωρίς τὸ παραιμικό αἶσθημα εὐθύνης, πρόθυμα νά παρασυρθοῦν ἀπό τήν αντίληψη τής δυνάμεώς τους σ' ὅλες τις ἐγκληματικές πράξεις, πού μόνο ἀπό ἀπόλυτη και ἀνεύθυνη έξουσία μπορεί νά τις περιμένει κανείς. Φέρονται ἔτσι σάν κακομαθημένα παιδιά ἢ σάν ἀγριάνθρωποι γεμάτοι πάθη, πού βρίσκονται χωρίς ἐπίβλεψη' σέ περίσταση πού δέν τήν ξαναέχουν συναγῆσει. Στις χειρότερες περιπτώσεις φαίρονται μᾶλλον σάν ἀγέλες θηρίων, παρὰ σάν σύνολα ἀνθρώπων.

Καθὼς ὁ Μάκ Ντούγκαλ ἀντιτάσσει στή στάση αὐτή τή στάση των πληθῶν πού ἔχουν ἀνώτερη ὀργάνωση, ἀνυπομονῶμε νά μάθουμε σέ τί συνίσταται αὐτή και ποιοὶ συντελεστές διευκολύνουν τήν ἐπιβολή της. Ὁ συγγραφεὺς ἀπαριθμεῖ πέντε ἀπὸ τούς κυριώτερους αὐτοῦς συντελεστές, πέντε «κύριες περιπτώσεις» ἀναγκαῖες για τήν ἀνάπτυξη τοῦ ψυχικού ἐπιπέδου τοῦ πλήθους.

Ὁ πρῶτος ὅρος, ὁ βασικός εἶναι ἡ ὑπαρξη, κάποιος συ-

(*) Αὐτόθι σελ. 45.

νοχής μεταξύ των μελών του πλήθους. Ἡ συνοχή αὐτὴ μπορεί νὰ εἶναι βιολογικὴ ἢ τυπικὴ: στὴν πρώτη περίπτωση τὰ ἴδια ἄτομα ἀνήκουν στὸ πλῆθος γιὰ λιγώτερο ἢ περισσότερο καιρὸ· στὴ δεύτερη δημιουργοῦνται, μὲς στὸ πλῆθος, ὁρισμένες καταστάσεις, ἀπ' τὶς ὁποῖες περνοῦν διαδοχικὰ τὰ μέλη του.

Κατὰ δεύτερο λόγο πρέπει κάθε ἄτομο τοῦ πλήθους νὰ ἔχει δημιουργήσει γιὰ τὴ φύση, τὸ σκοπὸ, τὴ δράση καὶ τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ πλήθους μιὰ ἰδέα ποὺ καθορίζει τὴ στάση του ἐναντι τοῦ πλήθους.

Κατὰ τρίτο λόγο πρέπει νὰ βρισκεται κάθε πλῆθος σὲ σχέσεις μὲ ἄλλους ἀνάλογους σχηματισμούς, ποὺ νὰ διαφέρουν ὅμως μεταξύ τους σὲ πολλὰ σημεῖα· νὰ ὑπάρχει κάποια ἀντίθεση μεταξύ τοῦ ἑνὸς δεδομένου πλήθους καὶ τῶν ἄλλων.

Ἐπειτα εἶναι ἀνάγκη νὰ ἔχει τὸ πλῆθος παραδόσεις, ἔθιμα, θεσμούς, καὶ οἱ κυριώτεροί τους νὰ ἀνάγονται στὶς σχέσεις μεταξύ τῶν μελῶν του.

Τέλος τὸ πλῆθος πρέπει νὰ ἔχει ὁργάνωση καὶ νὰ ἐκδηλώνεται αὐτὴ στὴν ἐξειδίκευση καὶ τὴ διαφοροποίηση τοῦ κύκλου δράσεως τοῦ κάθε ἀτόμου.

Ὅταν οἱ ὄροι αὐτοὶ ὑπάρχουν, τὰ ψυχικὰ μειονεκτήματα τοῦ πλήθους καταργοῦνται, κατὰ τὸν Μὰκ Ντούγκαλ. Ἀπὸ τὴν ὁμαδικὴν κατάπτωση τοῦ διανοητικοῦ ἐπιπέδου προασπίζεται κανεὶς, ἀφαιρῶντας τὰ διανοητικὰ προβλήματα ἀπὸ τὸ πλῆθος κι' ἀναθέτοντας τὴ λύση τους σὲ ἄτομα.

ἔχουμε τὴ γνώμη ὅτι ἡ συνθήκη ποὺ ὁ Μὰκ Ντούγκαλ ὀνομάζει «ὁργάνωση», θὰ μπορούσε νὰ περιγραφεῖ ἀλλοιῶς. Τὸ ζήτημα εἶναι νὰ δημιουργηθοῦν στὰ πλῆθη οἱ ἰκανότητες ποὺ ἐξαγορεύουν τὸ ἄτομο καὶ ποὺ αὐτὸ τὶς ἔχασε μετὰ τὴν ἀπορρόφησή του ἀπὸ τὸ πλῆθος. Γιατὶ τὸ ἄτομο, πρὶν συγχωνευθεῖ μὲ τὸ πρωτόγονο πλῆθος, εἶχε τὴ λογικὴ του, τὴ συνείδησή του, τὶς παραδόσεις καὶ τὶς συνήθειές του, εἶχε δικό του πεδίο δράσεως, δικό του τρόπο προσρμογῆς, καὶ ἐξώριζε ἀπὸ τὰ ἄλλα ἄτομα, μὲ τὰ ὁποῖα τὸ χωρίζαν ἀννιθέσεις. Ὅλες τὶς ιδιότητες αὐτὲς τὸ ἄτομο τὶς

ἔχασε προσωρινά, μὲ τὴν εἴσοδό του στὸ «ἀνοργάνωτο» πλῆθος. Ἡ τάση αὐτὴ τῆς ἀνάθεσης στὸ πλῆθος τῶν ἰδιαιτέρων χαρακτηριστικῶν τοῦ ἀτόμου φέρνει στὸ νοῦ τὴ βαθεῖα παραίτηση τοῦ Τρόττερ, ποὺ θεωρεῖ τὴν τάση πρὸς σχηματισμὸ μεγάλων ὁμάδων, σὰν κοινωνικὴ ἐκδήλωση τοῦ βιολογικοῦ φαινομένου, τῆς πολυκύτταρης ζωῆς τῶν ἀνώτερων ὁργανισμῶν. (*)

Δ'.

ΥΠΟΒΟΛΗ ΚΑΙ ΓΕΝΕΤΗΣΙΟΣΪΟΡΜΗ

Στὰ προηγούμενα ξεκινήσαμε ἀπὸ τὸ βασικὸ γεγονός ὅτι τὸ ἄτομο ποὺ ἀνήκει σὲ πλῆθος ὑφίσταται, κάτω ἀπ' τὴν ἐπίδρασήν του, βαθεῖες μεταβολές τῆς ψυχικῆς του ζωῆς. Τὰ συναισθήματά του ἐντείνονται σὲ καταπληκτικὸ βαθμὸ, ἐνῶ ἡ διανοητικὴ του ἰκανότητα περιορίζεται, καὶ τόσο ἡ ἔνταση τῶν μὲν ὅσο κι' ὁ περιορισμὸς τῆς δὲ γίνονται μὲ τὴν ἐξομοίωση κάθε ἀτόμου τοῦ πλήθους πρὸς ὅλα τὰ ἄλλα ἄτομα. Καὶ τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἀποτέλεσμα δὲν μπορεί νὰ συμβεῖ παρὰ μὲ τὴν κατάργηση κάθε ἀτομικοῦ χαλινοῦ καὶ τὴν παραίτηση τῶν ἀτόμων ἀπὸ κάθε ἰδιαιτέρο καὶ ἀτομικὸ στοιχεῖο τῶν τάσεών τους. Ἐξέρουμε ὅτι τὰ ἀποτελέσματα αὐτά, ἀνεπιθύμητα πολλὰς φορῆς, μποροῦν νὰ ἐξουδετερωθοῦν, ἐν μέρει τοῦλάχιστον, μὲ τὴν ὁργάνωση τοῦ πλήθους, ἀλλὰ παρ' ὅλο αὐτὸ τὸ βασικὸ γεγονός, ἡ αὔξη τῆς συναισθηματικότητος κι' ἡ πτώση τοῦ διανοητικοῦ ἐπιπέδου τῶν ἀτόμων ποὺ ἀνήκουν σὲ πρωτόγονη μᾶζα, μένουν ἀνέπαφα. Πρέπει λοιπὸν νὰ βροῦμε τὴν ψυχολογικὴ ἐξήγηση τῶν ψυχικῶν αὐτῶν μεταβολῶν ποὺ ἐπιβάλλει τὸ πλῆθος στὸ ἄτομο.

Οἱ λόγοι ποὺ ἀναφέραμε πάρα πάνω, ἡ ἐπιβολὴ δηλα-

(*) W. Trotter, *Instincts of the herd in peace and war*, Λονδίνον 1916.

δη τοῦ πλήθους πάνω στό ἄτομο καί, κατά συνέπεια, ἡ ἐπίδραση τοῦ ἐνατίζτου τῆς αὐτοσυντήρησης, ἀσφαλῶς εἶναι ἀνεπαρκεῖς γιά τήν ἐξήγηση τῶν φαινομένων πού παρατηροῦνται. Ὅλες οἱ ἐξηγήσεις πού μᾶς προτάθηκαν ἀπό συγγραφεῖς πού ἀσχολήθηκαν μέ τήν κοινωνιολογία καί τήν ψυχολογία, περιορίζονται, κατά βάθος, ἄν καί μέ διαφορετικά ὀνόματα, σέ μιᾶ μόνη, ἐκείνη πού ἐκφράζεται μέ τή μαγική λέξη ὑποβολή. Εἶναι ἀλήθεια πῶς ὁ Τάροντ μιλάει γιά μίμηση, μᾶ δέν μποροῦμε παρὰ νά προσυπογράψουμε ὅ,τι λέει κάποιος συγγραφεύς, πού κατακρίνοντας τίς ἀντιλήψεις τοῦ Τάροντ, ἀποδεικνύει ὅτι ἡ μίμηση ἀνήκει στήν ἴδια κατηγορία μέ τήν ὑποβολή, καί εἶναι μάλιστα ἀποτελέσμα τῆς. (*) Ὁ Λεμπόν περιορίζει ὅλες τίς ἰδιορρυθμίες τῶν φαινομένων αὐτῶν σέ δύο παράγοντες: στήν ἀλληλοὑποβολή, καί στήν ὑποβολή τοῦ ἀρχηγοῦ πάνω στό ἄτομα. Ἄλλα τὸ γόητρο πάλι ἔχει ὡς προϋπόθεσή του τήν ὑποβολή. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν Μάκ Ντούγκαλ, θά μπορούσαμε νά πιστέψουμε γιά μιᾶ στιγμή ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς «πρωτόγονης συναισθηματικῆς ἐπαγωγῆς» θά μᾶς ἀπήλλαξε τῆς ἀνάγκης νά παραδεχτοῦμε τήν ὑποβολή. Ἐξετάζοντας ὅμως προσεχτικώτερα τήν ἀρχὴ αὐτή, παρατηροῦμε πῶς δέν ἐκφράζει παρὰ τὰ γνωστά φαινόμενα τῆς «μίμησης», τῆς «μετάδοσης», μέ τὴ μόνη διαφορὰ ὅτι ἐπιμένει στό συναισθηματικὸ μέρος τῶν φαινομένων. Ἀσφαλῶς δέν μποροῦμε νά ἀρνηθοῦμε ὅτι ὁ ἄνθρωπος τείνει νά μιμηθεῖ τὴ συναισθηματικὴ κατάσταση τοῦ ἄτόμου μέ τὸ ὁποῖο ἔρχεται σ' ἐπαφή. Πρέπει ὅμως νά ἔχουμε ὑπ' ὄψει ὅτι συχνὰ ἀντιστεκόμαστε στήν τάση αὐτή, παλαῖνοντας κατά τῆς συναισθηματικῆς καταστάσεως πού θέλει νά μᾶς καταλάβει, ἀντιδρώντας κατά τρόπο, πού πολλές φορές εἶναι ἐκ διαμέτρου ἀντίθετος σ' αὐτήν. Θά πεῖ κανεὶς πῶς ἡ ὑποβολὴ τοῦ πλήθους εἶναι ἐκεῖνο πού μᾶς ἀναγκάζει νά ὑπακούουμε στή μιμητικὴ τάση, καί χάρις σ'

(*) Brugesilles. L'Essence du phénomène social: la suggestion. «Revue Philosophique» ΚΕ', 1913.

αὐτὴν μᾶς καταλαμβάνει ἡ συναισθηματικὴ κατάσταση. Πάντως, ἔστι καί κατά τὸν Μάκ Ντούγκαλ, δέν βγαίνουμε ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς ὑποβολῆς: δέν μᾶς λέει παρὰ ὅ,τι καί οἱ ἄλλοι, πῶς τὰ πλήθη δηλαδὴ ὑποβάλλονται μέ ἐξαιρετικὴ εὐκολία.

Τείνει κανεὶς ἔτσι νά δεχθεῖ ὅτι ἡ ὑποβολή (ἢ μᾶλλον ἡ ἰκανότης πρὸς ὑποβολή) εἶναι φαινόμενο ἀρχικὸ πού δέν ἀνάγεται σέ ἄλλο, βασικὸ στοιχεῖο τῆς ψυχικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὴ ἦταν καί ἡ γνώμη τοῦ Bernheim, καί μόρρεσα νά ἰδῶ στά 1889 τοὺς καταπληκτικούς του ἄθλους. Θυμᾶμε ὅμως πῶς ἀπὸ τότε αἰσθανόμουν μιᾶ ἐνδόμυχη ἐξέγερση κατά τῆς τυραννίας αὐτῆς τῆς ὑποβολῆς.

Ὅταν ἕνας ἀρρωστος ἔφερεν ἀντίσταση, τοῦ φωνάζανε: «Τί κάνεις; ὑποβάλλεις στόν ἑαυτό σου τὰ ἀντίθετα!» Δέν μπορούσα νά μὴ συλλογισθῶ ὅτι ἀδικοῦσαν τὸν ἄνθρωπο αὐτὸν καί βιαιοπραγοῦσαν ἐναντίον του. Ὁ ἄνθρωπος εἶχε βέβαια τὸ δικαίωμα νά ὑποβάλλει στόν ἑαυτό του τὰ ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι ἤθελαν οἱ ἄλλοι. Ἀργότερα ἡ ἀντίθεσή μου πῆρε τὴ μορφή ἐξέγερσης κατά τοῦ τρόπου τῆς σκέψης ἐκείνων πού νομίζανε πῶς ἡ ὑποβολὴ ἐξηγοῦσε ὅλα, χωρὶς νά ἔχει ἀνάγκη νά ἐξηγηθεῖ κι' αὐτή. Καί συχνὰ ἀνέφερα σχετικὰ τὸ παλὸ ἀστεῖο: «Ἀφοῦ ὁ Ἅγιος Χριστόφορος βαστοῦσε τὸν Χριστό, κι' ὁ Χριστὸς τὸν κόσμον, πού πατοῦσε ὁ Ἅγιος Χριστόφορος;» (*)

Τώρα πού καταπιάνομαι πάλι, μετὰ τριάντα χρόνια, μέ τὸ ζήτημα τῆς ὑποβολῆς, βρίσκω πῶς τίποτε δέν ἄλλαξε, ἄν ἐξαίρεσουμε ἕνα μόνον σημεῖο πού δείχνει ἀκριβῶς τὴν ἐπίδραση πού εἶχε ἡ ψυχανάλυση. Διαπιστώνω πῶς σήμερα προσπαθοῦν κυρίως νά διατυπώσουν ἐπακριβῶς τὴν ἔννοια τῆς ὑποβολῆς, νά ἐπιβάλουν δηλαδὴ νόμους σὴ χρῆση τοῦ

(*) «Christophorus Christum, sed Christus sustulit orbem; Contstiferit pedibus dic ubi Christophorus?» Konrad Richter: Der Deutsche St. Christoph, Βερολίνον 1896, Acta Germanica. Ε'. 1.

όρου αυτού (*), πράγμα που, κατά τη γνώμη μου, δεν είναι καθόλου περιττό, γιατί η λέξη «υποβολή» βρίσκει δλοένα πλατιότερη εφαρμογή και στο τέλος θα χάσει την αρχική της έννοια και θα σημαίνει οποιαδήποτε επίδραση, όπως οι αγγλικές λέξεις to suggest, suggestion ή η γαλλική λέξη suggérer και τα παράγωγά της. (**). Αλλά ακόμα δεν μās δόθηκε εξήγηση της φύσης της υποβολής, δε μās εξηγήθηκε δηλαδή κάτω από ποιους όρους μπορεί κανείς να υποστεί μια επίδραση, χωρίς να υπάρχει φανερός λόγος. Πρόθυμα θα απέδεικνα την ορθότητα της παρατήρησής μου αυτής, αν δεν ήξερα πώς άλλοι ετοιμάζουν μια πολύ σημαντική έρευνα πάνω στο ζήτημα αυτό.

Για το λόγο αυτό θα προσπαθήσω μόνο να εφαρμόσω στην εξήγησι της ομαδικής ψυχολογίας την έννοια της γενετήσιου όρμης, που μās παρέσχε τόσες ύπηρεσίες στη μελέτη των ψυχώσεων.

Με την έκφραση γενετήσιος όρμη (libido) έννοούμε την ενέργεια (που την παίρνουμε σαν μέγεθος, χωρίς ακόμη να μπορούμε να τη μετρήσουμε) των τάσεων που συνοδεύουν ό,τι καλούμε με την περιληπτική λέξι έρωας. Ο πυρήνας αυτού που καλούμε έρωτα, αποτελείται φυσικά από ό,τι είναι κοινώς γνωστό ως έρωας, απ' ό,τι τραγούδησαν οι ποιητές, τον γενετήσιο έρωτα, που καταλήγει στη γενετήσια πράξη. Αλλά δεν χωρίζουμε τις άλλες ποικιλίες του έρωτα, την αγάπη προς τον εαυτό μας, την πατρική ή μητρική και την υϊκή στοργή, τη φιλία, την αγάπη προς τους ανθρώπους γενικώς, όπως δεν ξεχωρίζουμε ούτε την αγάπη συγκεκριμένων πραγμάτων ή τον έρωτα αφηρημένων έννοιών. Η επέκταση αυτή της έννοιας του όρου «έρωας» δικαιολογείται από τα αποτελέσματα της ψυχαναλυτικής έρεύνης,

(*) Πρβλ. π.χ. A note on suggestion, υπό Mc Dougall, έν «Journal of Neurology and Psychopathology», τόμ. Α', άρ. 1 Μάιος 1920.

(**) Σ.τ.Μ. όπως και οι ελληνικές λέξεις υποβάλλω και υποβολή.

που έδειξε ότι άλλες αυτές οι ποικιλίες του έρωτα είναι εκδηλώσεις ενός μόνου συνόλου τάσεων, που, σε ώρισμένες περιπτώσεις τραβούν προς την γενετήσια πράξη, ενώ σε άλλες απομακρύνουν από αυτήν, ή εμποδίζουν την πραγματοποίησή της, διατηρώντας όμως άρκετά καθαρά τα χαρακτηριστικά της φύσης τους, σε τρόπο ώστε να μη μπορεί να διαφύγει σε κανένα ή ταυτότης τους με τον έρωτα (αυθουσία, επίζητηση στενής έπαφής).

Νομίζουμε ότι η γλώσσα, δίνοντας τέτοια ποικιλία έννοιών στη λέξη έρωας, έκανε μια σύνθεση απολύτως δικαιολογημένη και είναι σωστό να στηρίζουμε τους συλλογισμούς μας και τις επιστημονικές μας εξηγήσεις στη σύνθεση αυτή. Η ενέργεια αυτή της ψυχανάλυσης προκάλεσε θύελλα διαμαρτυριών, σαν να είχε φέρει ιερόσυλο νεωτερισμό. Κι' όμως, πλατύνοντας την έννοια του έρωτα, ή ψυχανάλυση δεν έκαμε τίποτε καινούργιο. Ο έρωας του Πλάτωνα έχει, ως προς τις άρχές του, τις εκδηλώσεις και τις σχέσεις του προς τον γενετήσιο έρωτα πλήρη αναλογία με την γενετήσια ενέργεια, με την γενετήσια όρμη της ψυχανάλυσης (*), και όταν στην περίφημη «Προς Κορινθίους Έπιστολήν» ο απόστολος Παύλος ύμνει την αγάπη (**) και την ξευφώνει πάνω από κάθε τι άλλο, την αντιλαμβάνεται κι' αυτός με τη πλατειά έννοια (***), απόδειξις ότι οι άνθρωποι δεν παίρνουν στα σοβαρά τα μεγάλα πνεύματα, και όταν ακόμα προσποιούνται ότι τα θαυμάζουν.

(*) Nachmansohn. Freud's Libidotheorie verglichen mit Eroslehre Platos, «Internat. Zeitschr. F. Psychoanalyse», Γ', 1915. Pfister, αυτόθι, Ζ', 1921.

(**) Σ.τ.Μ. Ο συγγραφεύς μιλάει για ταυτότητα έκφρασης του Αποστόλου Παύλου και της ψυχανάλυσης έχοντας υπ' όψει του το γερμανικό λεξιλόγιο, όπου ο «έρωας» και η «αγάπη» αποδίδονται με την ίδια λέξη: Liebe.

(***) «Έάν πάσας τās γλώσσας τών ανθρώπων λαλώ και τών άγγέλων, αγάπην δε ουκ έχω, γέγονα χαλκός λαλών και κύμβαλον άλαλάζον». (Κορινθ. Α' κεφ. ΙΓ').

Ἡ ψυχανάλυση ἀνάγει ὅλες τὶς ποικιλίες αὐτῆς τοῦ ἔρωτα στὶς ἀρχές τους καὶ τὶς θεωρεῖ ὡς τάσεις γενετήσιες. Οἱ περισσότεροί «μορφωμένοι» ἄνθρωποι ἐθεώρησαν ὅτι ἡ δρολογία αὐτὴ εἶναι ἀπρεπὴς καὶ ἐκδικήθηκαν κατηγορῶντας τὴν ψυχανάλυση ὅτι πρεσβεύει τὸν «πανσεξουαλισμό». Ὅποιος νομίζει ὅτι ἡ γενετήσια ζωὴ εἶναι αἰσχρὴ καὶ ταπεινωτικὴ γιὰ τὴν ἀνθρώπινη φύση, μπορεῖ νὰ χρησιμοποιήσῃ γιὰ εὐπρέπεια τὴν ἑλληνικὴ λέξη «ἔρωσις» (*). Θὰ μπορούσα καὶ ἐγὼ νὰ εἶχα κάμει τὸ ἴδιο, γιὰ ν' ἀποφύγω τὶς ἀντιρροήσεις. Δὲν τὸ ἔκανα ὅμως, γιατί δὲν μ' ἀρέσει νὰ ὑποχωρῶ στους μικρολόγους. Κανείς δὲν ξέρει ποῦ θὰ σταματήσει ἡ ὑποχώρηση. Ὑποχωρεῖ κανεὶς στὶς λέξεις καὶ συχνὰ ἀναγκάζεται νὰ ὑποχωρήσῃ στὶς ἰδέες. Δὲν νομίζω ὅτι εἶναι τιμὴ μας νὰ ντροπέμαστε γιὰ τὴ γενετήσια ζωὴ. Κι' ἐπιτέλους, ὅποιος ξέρει νὰ περιμένει δὲν ἔχει ἀνάγκη νὰ ὑποχωρεῖ.

Θὰ ἐξελέγουμε λοιπὸν τὴν ἰδέα ὅτι καὶ ἡ ὁμαδικὴ ψυχὴ ἀποτελεῖται κατὰ βᾶθος ἀπὸ σχέσεις ἐρωτικές (ἢ, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω μιὰ πιὸ οὐδέτερη ἔκφραση, ἀπὸ συναισθηματικούς δεσμούς). Ἄς ὑπενθυμίσουμε ὅτι οἱ συγγραφεῖς ποὺ ἀναφέραμε, δὲ λένε λέξη γι' αὐτό. Ὅ,τι θὰ μπορούσε ν' ἀντιστοιχῆι στὶς ἐρωτικὲς αὐτὲς σχέσεις, τὸ κρύβουν πίσω ἀπὸ τὸ παραβᾶν τῆς ὑποβολῆς. Ἐξ ἄλλου, δυὸ ἰδέες ποὺ θὰ ἀναφέρουμε παρεμπιστόν της, δικαιολογοῦν τὴν προσπάθειά μας. Πρῶτα πρῶτα, γιὰ νὰ διατηρεῖ τὸ πλῆθος τὴ συνοχή του, πρέπει κάποια δύναμη νὰ τὸ συγκρατεῖ. Καὶ ποιά δύναμη μπορεῖ νὰ εἶναι αὐτή, ἀπὸ τὸν ἔρωτα ποὺ ἐξασφαλίζει τὴ συνοχὴ τῶν πάντων. Ἐπειτα, ὅταν τὸ ἄτομο ποὺ ἀνήκει σὲ πλῆθος, παραιτεῖται ἀπὸ κάθε προσωπικὸ καὶ ἰδιαιτέρο κι' ἀφίνει τοὺς ἄλλους νὰ τὸ ὑποβάλλουν, ἔχουμε τὴν ἐντύπωση ὅτι αὐτὸ τὸ κάνει γιατί αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη

(*) Σ.τ.Μ. Ἡ σύσταση αὐτὴ τοῦ Φρόυντ ἀπενθύνεται στους σεμνότερους ἐκείνους συμπατριῶτες του ποὺ ντρέπονται νὰ ποῦν τὴ γερμανικὴ λέξη, θεωρῶντας τὴν αἰσχρὴ.

νὰ εἶναι σύμφωνο μὲ τὰ ἄλλα μέλη τοῦ πλῆθους, καὶ νὰ μὴ βρεῖσεται σ' ἀντίθεση μ' αὐτά. Τὸ κάνει δηλαδὴ γι' ἀγάπη τῶν ἄλλων.

Ε'.

ΔΥΟ ΤΕΧΝΗΤΑ ΠΛΗΘΗ : ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΟΣ

Ὅσον ἀφορᾶ τὴ μορφολογία τῶν πληθῶν, ἂς θυμηθοῦμε ὅτι μπορούμε νὰ διακρίνουμε πολλές ποικιλίες πληθῶν καὶ ὅτι στὸ σχηματισμὸ καὶ τὴ διάρθρωσή τους, μποροῦν τὰ πλῆθη ν' ἀκολουθοῦν συχνὰ ἀντίθετες κατευθύνσεις. Ὑπάρχουν πλῆθη τελείως προσωρινὰ καὶ πλῆθη ἐξαιρετικὰ μόνιμα· πλῆθη ὁμογενῆ, ποὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ ὅμοια ἄτομα, καὶ πλῆθη ἀνομοιογενῆ· πλῆθη φυσικὰ καὶ πλῆθη τεχνητά, ποὺ διατηροῦνται χάρις στὶς ἐξωτερικὲς ἀνάγκες· πλῆθη πρωτόγονα καὶ πλῆθη διαφοροποιημένα κι' ὁργανωμένα. Γιὰ λόγους ὅμως ποὺ θὰ τοὺς ἀντιληφθεῖ ὁ ἀναγνώστης πιὸ κάτω, θὰ ἐπιμείνουμε ἰδιαιτέρας σὲ μιὰ διάκριση μεταξὺ πληθῶν χωρὶς δημεγέρτες καὶ πληθῶν ποὺ ὀδηγοῦνται ἀπὸ δημεγέρτες. Καί, ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι ἔγινε ἕως τώρα, δὲν θὰ ξεκινήσουμε ἀπὸ τοὺς ἀπλοὺς καὶ στοιχειώδεις σχηματισμούς, ἀλλὰ ἀπὸ τὰ μόνιμα, τεχνητά, θαυμάσια ὁργανωμένα πλῆθη. Τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα παραδείγματα τῶν σχηματισμῶν αὐτῶν μᾶς τὰ δίνει ἡ ἐκκλησία, ἡ ὁλότης δηλαδὴ τῶν πιστῶν, κι' ὁ στρατός.

Ἡ ἐκκλησία κι' ὁ στρατός εἶναι πλῆθη τεχνητά, πλῆθη δηλαδὴ ποὺ ἡ συνοχὴ τους διατηρεῖται μὲ ἐξωτερικὴ βία κι' ὅπου συγχρόνως ἡ ἴδια βία ἀντιτίθεται σὲ κάθε μεταβολὴ τῆς διάρθρωσής τους. Κατ' ἀρχὴν στὰ πλῆθη τοῦ εἶδους αὐτοῦ ἀνήκει κανεὶς, χωρὶς προηγουμένως νὰ τὸν ρωτήσουν ἂν θέλει· δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ θέληση τοῦ καθενὸς ἂν θὰ προσχωρήσει ἢ ἂν θ' ἀποχωρήσει, καὶ κάθε προσπάθεια ἀποχώρησης τιμωρεῖται αὐστηρότατα ἢ ἄλλοτε ἐπιτρέπεται, ἂν κρατηθοῦν ὠρισμένες διατυπώσεις. Πρὸς τὸ παρὸν δὲν ἐξετά-

ζουμε για ποιό λόγο οι ενόψεις αυτές έχουν ανάγκη τέτοιων ἐγ-
γυήσεων. Μας ενδιαφέρει όμως το γεγονός ότι τα τελείως ὄρ-
γανωμένα αυτά πλήθη, προστατευμένα από κάθε κίνδυνο
διάσπασης, μᾶς αποκαλύπτουν ὠρισιμένες ιδιορρυθμίες, που
μένουν κρυφές στ' ἄλλα πλήθη.

Στὴν ἐκκλησία (κι' ἔχουμε κάθε λόγο νὰ πάροουμε για ὑ-
πόδειγμα τὴν καθολικὴ ἐκκλησία) καὶ στὸ στρατό, ὅσες καὶ
νὰ εἶναι οἱ διαφορές τους, επικρατεῖ ἡ ἴδια αὐταπάτη, ἡ
αὐταπάτη τῆς παρουσίας ἐνὸς ὁρατοῦ ἢ ἀόρατου ἀρχηγοῦ
(τοῦ Χριστοῦ στὴν καθολικὴ ἐκκλησία, τοῦ ἀρχιστρατήγου
στὸ στρατό), πῶς ἀγαπᾶ ὅμοια ὅλα τὰ μέλη τῆς ὀργάνω-
σης. "Ὅλα τὰ ἄλλα ἐξαοτῶνται ἀπὸ τὴν αὐταπάτη αὐτή· ἂν
χάνονταν, ἡ ἐκκλησία κι' ὁ στρατὸς δὲν θ' ἀργοῦσαν νὰ δια-
λυθοῦν, γρήγορα ἢ ἀργά, ἀνάλογα μὲ τὴν ἐξωτερικὴ βία.
"Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀγάπη τοῦ Χριστοῦ, πού εἶναι ἴδια κι' ὁ-
μοια για ὅλους ἀνεξαιρέτα τοὺς πιστοὺς, αὐτὴ ἐκφράζεται
ρητὰ στὴ γραφή: «Ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ἐφ' ὅσον ἐποιήσα-
τε ἐνὶ τούτων τῶν ἀδελφῶν μου τῶν ἐλαχίστων, ἐμοὶ ἐ-
ποιήσατε». Μὲ τὰ μέλη τοῦ πλήθους τῶν πιστῶν ἔχει
σχέση μεγάλου ἀδερφοῦ, πρὸς τὰ μικρότερα ἀδέφφια του·
ἀντικαθιστᾷ γι' αὐτὰ τὸν πατέρα. "Ὅλες οἱ ἀπαιτήσεις πού
ἔχει ἡ ἐκκλησία ἀπὸ τοὺς πιστοὺς βασίζονται στὴ χριστια-
νικὴ αὐτὴ ἀγάπη. Δημοκρατικὴ πνοὴ ἐμφυχνώνει τὴν ἐκκλη-
σία, γιατί ὅλοι ἔχουμε τὸ ἴδιο δικαίωμα στὸν ἔρωτά του.
Κι' ἔχουν πολὺ δίκιο ὅσοι τονίζουν τὴν ἀναλογία πού ὑ-
πάρχει μεταξὺ τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς οἰκογε-
νείας, καὶ ἔχουν δίκιο οἱ πιστοὶ νὰ θεωροῦνται σὰν ἀδέφ-
φια, γιατί ὁ Χριστὸς τοὺς ἀγαπᾷ ὅλους τὸ ἴδιο. Εἶναι φα-
νερὸ πὼς ὁ δεσμὸς τοῦ κάθε ἀτόμου πρὸς τὸ Χριστὸ εἶναι
ἡ αἰτία τοῦ δεσμοῦ μεταξὺ τῶν διαφόρων ἀτόμων. Τὸ ἴδιο
συμβαίνει καὶ στὸ στρατό· ὁ ἀρχιστράτηγος εἶναι ὁ πατέρας,
πού ἀγαπᾷ τὸ ἴδιο ὅλους τοὺς στρατιῶτες, γι' αὐτὸ κι' οἱ
στρατιῶτες θεωροῦνται μεταξὺ τους σὰν σύντροφοι. Ἀπὸ
ἀποψη ὀργάνωσης, ὁ στρατὸς διαφέρει ἀπὸ τὴν ἐκκλη-
σία, γιατί χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀκλόνητὴ ἰεραρχία· κάθε λο-
χαγὸς εἶναι ἓνα εἶδος ἀρχιστράτηγου, πατέρα τοῦ λόχου

του, κάθε ὑπαξιωματικὸς εἶναι πατέρας τῆς μονάδας
του. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς κι' ἡ ἐκκλησία ἔχει παρό-
μοια ἰεραρχία, ἀλλὰ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἰεραρχία δὲν παί-
ζει τὸν ἴδιο ρόλο μὲ τὴ στρατιωτικὴ, γιατί ὑποτίθεται
ὅτι ὁ Χριστὸς ξέρει καλύτερα τίς ἀνάγκες τῶν πιστῶν
του κι' ἐνδιαφέρεται γι' αὐτοὺς περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι
θα ἔκανε κάθε θνητὸς ἀρχηγός.

Στὴν ἀντίληψη αὐτὴ τῆς ἔρωτικῆς ὕψης τοῦ στρα-
τοῦ, θ' ἀντιτάξουν πολλοὶ μὲ τὸ δίκιο τους, ὅτι δὲν
παίρνει ὑπ' ὄψει τῆς τίς ἰδέες τῆς πατρίδας, τῆς ἐθνι-
κῆς τιμῆς κ. τ. λ., πού τόσο συντελοῦν στὴ συγκρά-
τηση τῆς συνοχῆς τοῦ στρατοῦ. Ἡ ἀπάντηση εἶναι εὐ-
κόλη: τὰ στοιχεῖα αὐτὰ τῆς συνοχῆς εἶναι πολὺ διαφο-
ρετικώτερα καὶ πολυπλοκώτερα ἀπὸ ὅ,τι ὑποτίθεται συ-
νήθως· μπορούμε νὰ προσθέσουμε ὅτι τὰ παραδείγματα
τῶν μεγάλων στρατηγῶν, σὰν τὸν Καίσαρα, τὸν Βαλ-
λεσταῖν, τὸν Ναπολέοντα, δείχνουν ὅτι οἱ ἰδέες αὐτὲς
δὲν εἶναι ἀπόλυτα ἀπαραίτητες για τὴ συγκράτηση
τῆς συνοχῆς τοῦ στρατοῦ. "Ὅσον ἀφορᾷ τὴν πιθανό-
τητα μιᾶς ἀντικατάστασης τοῦ ἀρχηγοῦ ἀπὸ μιὰ ἰδέα
καὶ τίς σχέσεις μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν, θὰ ἐξετάσουμε
πᾶρα κάτω. "Ὅσοι παραμελοῦν τὸν ἔρωτικὸ αὐτὸν πα-
ράγοντα τοῦ στρατοῦ, δὲν κάνουν ἀπλῶς θεωρητικὸ λά-
θος, ἀλλὰ δημιουργοῦν καὶ πραγματικὸ κίνδυνο, παρ'
ὅλον ὅτι ὁ παράγοντας αὐτὸς δὲν εἶναι ἴσως ὁ μόνος.
"Ὁ πρωσοικὸς μιλιταρισμὸς, πού σὰν τὴ γερμανικὴ ἐπι-
στήμη, ἀγνοοῦσε τὴν ψυχολογία, εἶδε τὸν κίνδυνο αὐ-
τόν, καὶ τίς συνέπειες τοῦ λάθους του, κατὰ τὸν Παγ-
κόσμιο Πόλεμο. Διεπιστώθη ὅτι οἱ πολεμικὲς νευρώσεις
πού διέλυσαν τὸ γερμανικὸ στρατό ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς
διαμαρτυρίας τοῦ ἀτόμου για τὸ ρόλο πού τοῦ ἐπέβαλαν,
καὶ στηριζόμενος στὴν ἀνακοίνωση τοῦ Ε. Ζίμελ, (*)
μπορεῖ κανεὶς νὰ βεβαιώσει ὅτι μεταξὺ τῶν αἰτίων τῶν
νευρώσεων αὐτῶν τὸ κυριώτερο εἶναι ἡ σκληρὴ κι' ἀπάν-

(*) *Kriegsneurose und psychisches Trauma, Μόναχον 1918.*

Ἑομαδικὴ καὶ Ἀτομικὴ Ψυχολογία

θρωπή συμπεριφορά τῶν ἀρχηγῶν πρὸς τοὺς ἄνδρες τους. Ἄν εἶχαν λάβει κάπως περισσότερο ὑπ' ὄψει τοὺς τὴν ἐρωτική αὐτὴ ἀνάγκη τοῦ φαντάσου, τὰ 14 σημεῖα τοῦ προέδρου Οὐίλσον δὲν θὰ ἔβρισκαν τόσο εὐκολὴ ἔγκριση καὶ οἱ γερμανοὶ στρατιῆγοι δὲν θὰ ἔβλεπαν νὰ σπάει μὲς στὰ χέρια τοὺς τὸ θαυμάσιο ὄπλο ποὺ διέθεταν.

Ἄς σημειώσουμε ὅτι καὶ στὰ δύο αὐτὰ τεχνητὰ πλήθη (στὸ στρατὸ καὶ τὴν ἐκκλησία) κάθε ἄτομο συνδέεται μὲ ἐρωτικούς δεσμούς πρὸς τὸν ἀρχηγὸ (τὸν Χριστό, τὸν ἀρχιστράτηγὸ) ἀπ' τὴ μιὰ μεριά καὶ πρὸς ὅλα τὰ ἄλλα ἄτομα τοῦ πλήθους ἀπ' τὴν ἄλλη. Ἀργότερα θὰ ἐξετάσουμε ποιά σχέση ὑπάρχει μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν εἰδῶν δεσμοῦ, καὶ θὰ ἰδοῦμε ἂν ἡ φύση καὶ ἡ ἀξία τοὺς εἶναι ἴδιες καθὼς καὶ μὲ ποιούς ψυχολογικοὺς ὅρους θὰ μπορούσαμε νὰ τοὺς περιγράψουμε. Ἀπὸ τώρα ὁμως νομίζουμε ὅτι μπορούμε νὰ ἐπικρίνουμε τοὺς συγγραφεῖς γιατί δὲν ἔλαβαν ὅσο θὰ ἔπρεπε ὑπ' ὄψει τὴ σημασία τοῦ ἀρχηγοῦ στὴν ὁμαδικὴ ψυχολογία, ἐνῶ ἡ ἐκλογή τοῦ πρώτου ἀντικειμένου τῶν ἐρευνῶν μας μᾶς ἔφερε κάτω ἀπὸ πολὺ εὐνοϊκότερες συνθήκες.

Γιὰ νὰ βεβαιωθοῦμε ἀκόμη μιὰ φορὰ ὅτι τὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ πλήθους εἶναι οἱ ἐρωτικοὶ δεσμοί, ποὺ σὰν πυκνὸ δίχτυ τὸ συνέχουν, δὲν ἔχουμε παρὰ νὰ παρατηρήσουμε τὸ φαινόμενο τοῦ πανικοῦ, ὅπως παρατηρεῖται στὰ στρατιωτικὰ ἰδίως πλήθη. Ὁ πανικὸς παρουσιάζεται ὅταν τὸ πλῆθος ἀρχίζει νὰ ἀποσυντίθεται. Χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι κανεὶς δὲν ὑπακούει στὶς διαταγὰς τῶν ἀρχηγῶν, ὅλοι φροντίζουν γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους, χωρὶς νὰ ἐνδιαφέρονται γιὰ τοὺς ἄλλους. Οἱ δεσμοὶ καταργοῦνται καὶ τεράστιος ἀνεξήγητος φόβος κατέχει ὅλους. Φυσικὰ μπορεῖ νὰ μᾶς ἀντικρούσουν, λέγοντας ὅτι ἀναστρέφουμε τὴ σειρά τῶν φαινομένων καὶ ὅτι ἀντίθετα ὁ φόβος εἶναι ἐκεῖνο, ποὺ παίρνοντας τεράστιες διαστάσεις, ἔσπασε ὅλα τὰ δεσμὰ καὶ ἐπνίξε καθὺ

ἄλλο ἐνδιαφέρον. Ὁ Μάικ Ντούγκαλ (*) θεωρεῖ τὸν πανικὸ (ἂν καὶ ὄχι τὸν στρατιωτικὸ πανικὸ) σὰν τιπικὸ παράδειγμα τῆς πρωτογενοῦς ἐπαγωγῆς (primary induction), τῆς αὐξήσεως τῆς συναισθηματικότητος χάρις στὴ μετάδοση. Ἡ λογικὴ αὐτὴ ἐξήγηση δὲν εἶναι καθόλου ἱκανοποιητικὴ, γιατί πρέπει ἀκριβῶς νὰ ἐξηγηθεῖ, γιὰ ποῖο λόγο πῆρε ὁ φόβος τέτοιες τεράστιες διαστάσεις. Αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ὀφείλεται στὶς τεράστιες διαστάσεις τοῦ κινδύνου, γιατί ὁ ἴδιος στρατὸς ποὺ εἶναι σήμερὰ πανικόβλητος, ἀντιμετώπισε ἄλλοτε ἀδίσταχτα ὅμοια σοβαροῦς, καὶ σοβαρότερους ἀκόμη κινδύνους, καὶ χαρᾶκτηριστικὸ γνώρισμα τοῦ πανικοῦ εἶναι ἀκριβῶς πὺς βρίσκεται σὲ δυσαναλογία μὲ τὸν πραγματικὸ κίνδυνο καὶ παρουσιάζεται ἔπειτα ἀπὸ ἀσήμαντες αἰτίες. Ὅταν τὸ ἄτομο ποὺ ἔχει καταληφθεῖ ἀπὸ τὸν πανικὸ ἀρχίζει νὰ μὴ συλλογίζεται παρὰ τὸν ἑαυτὸ του, ἐκδηλώνει μὲ τὴ στάση του αὐτὴ τὸ σπάσιμο τῶν συναισθηματικῶν δεσμῶν ποῦ, ὡς τότε, τὸ ἔκαναν νὰ ὑποτιμᾷ τὸν κίνδυνο. Αἰσθάνεται τότε ὅτι βρίσκεται μόνο ἀπέναντι τοῦ κινδύνου καὶ τοῦ ὀνειροφαντοῦ μεγαλύτερη ἀπὸ ὅ,τι ἔχει στὴν πραγματικότητα. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ποῦμε ὅτι ὁ πανικὸς προϋποθέτει τὴ χαλάρωση, τὸν κλονισμὸ τῆς ἐρωτικῆς ὀρμῆς τοῦ πλήθους καὶ ἀποτελεῖ ἓνα εἶδος ἐκ τῶν ὑστέρων ἀντίδρασης στὴ χαλάρωση αὐτῆ, ἐνῶ ἡ ἀντίθετη γνώμη, ποὺ θεωρεῖ τὸν φόβο τοῦ κινδύνου σὰν αἰτία τῆς κατάργησης τῶν ἐρωτικῶν δεσμῶν τοῦ πλήθους, δὲν συμφωνεῖ μὲ τὴν πραγματικότητα.

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς δὲν εἶναι ἀντίθετες μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Μάικ Ντούγκαλ, ποὺ λέει ὅτι ὁ ὁμαδικὸς φόβος μπορεῖ κάτω ἀπ' τὴν ἐπίδραση τῆς ἐπαγωγῆς (μετάδοσης) νὰ φτάσει σὲ ἐξαιρετικὲς διαστάσεις. Ἡ ἄποψη αὐτῆ εἶναι κατάλληλη γιὰ τὴν ἐξήγηση τῶν περιπτώσεων ἐκείνων ὅπου ὁ κίνδυνος εἶναι πραγματικὰ μεγάλος καὶ ὅπου κανεὶς γερὸς συναισθηματικὸς δεσμὸς δὲν ἔξασφα-

(*) Αὐτόθι σ. 24.

λίζει τὴ συνοχή τοῦ πλήθους. Τυπικὸ παράδειγμα τοῦ εἶδους αὐτοῦ εἶναι ἡ ἔκκρηξη πυρκαϊᾶς σὲ αἰθουσα θεάτρου ἢ συγκέντρωσης. Ἡ παραστατικότερη ὁμως καὶ ἀποδεικτικότερη περίπτωσις εἶναι ἡ περίπτωση σώματος στρατοῦ σὲ πολλές ἄλλες περιπτώσεις ἀντιμετωπίστηκε ψύχραιμα. Ἐξ ἄλλου ἡ λέξις «πανικός» δὲν ἔχει τελείως ξεκαθαρισμένη σημασία. Συχνὰ χαρακτηρίζει τὸν ὁμαδικὸ φόβο, ἄλλοτε τὸν ἀτομικὸ φόβο, ὅταν αὐτὸς ξεπερνᾷ κάθε ὄριο, κι' ἄλλοτε πάλι λέγεται στὶς περιπτώσεις ἐκεῖνες ὅπου ὁ φόβος δὲν δικαιολογεῖται ἀπὸ τὶς περιστάσεις. Δίνοντας στὴ λέξις πανικός τὴν ἔννοια τοῦ ὁμαδικοῦ φόβου, μποροῦμε νὰ ξεκαριβώσουμε μιὰ ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ ἀναλογία. Ὁ φόβος τοῦ ἀτόμου ὀφείλεται ἄλλοτε στὴ σοβαρότητα τοῦ κινδύνου καὶ ἄλλοτε στὴν ἐξαφάνιση τῶν συναισθηματικῶν δεσμῶν (τῶν ἐντοπίσεων τῆς γενετησίτου ὁρμῆς). Ἡ τελευταία αὐτὴ περίπτωση εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ νευρικοῦ ἄγχους (*). Ἔτσι καὶ ὁ πανικός ἄλλοτε παρουσιάζεται ὅταν ὁ γενικός κίνδυνος εἶναι σοβαρὸς καὶ ἄλλοτε ὅταν σπάσουν οἱ συναισθηματικοὶ δεσμοὶ ποὺ ἐξασφαλίζουν τὴ συνοχή τοῦ πλήθους, καί, στὴν τελευταία αὐτὴ περίπτωση, τὸ ὁμαδικὸ ἄγχος παρουσιάζει ἀναλογίαις μετὰ τὸ νευρικόν (**).

Θεωρῶντας, μετὰ τὸν Μὰκ Ντούγκαλ, (***) τὸν πανικὸν ὡς ὅταν μιὰ ἀπ' τὶς χαρακτηριστικότερες ἐκδηλώσεις τοῦ ὁμαδικοῦ πνεύματος, φτάνουμε στὸ παράδοξο συμπέρασμα ὅτι ἡ ὁμαδικὴ ψυχὴ διαλύεται τὴ στιγμὴ ἀκριβῶς ποὺ ἐκδηλώνει τὴ χαρακτηριστικότερη ἰδιότητά της, καὶ ἐξ αἰτίας μάλιστα τῆς ἐκδήλωσης αὐτῆς. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ πανικός εἶναι σημάδι τῆς διάσπασης

(*) *Ide Einfuhrung in der Psychoanalyse, κερ. ΚΕ'.

(**) Πρβλ. τὸ μεγάλου ἐνδιαφέροντος ἄν και κάπως εὐφάνταστο ἄρθρο τοῦ Bela von Felszeghy Panik und Panikkomplex, «Imago» στ', 120.

(***) Αὐτόθι.

τοῦ πλήθους καὶ φέρνει εἰς τὴν ἐξαφάνιση κάθε δεσμοῦ μεταξὺ τῶν μελῶν τοῦ πλήθους.

Στὸ ἔργο ποὺ ἔγραψε ὁ Nestroy γιὰ νὰ παρωδηῖαι τὸ δράμα τοῦ Χέμπελς «Ἰουδῆθ καὶ Ὀλοφέρνης», ἕνας πολεμιστὴς φωνάζει: «Ὁ ἀρχηγὸς ἔχασε τὸ κεφάλι του» (*). Καὶ οἱ Ἀσούριοι τὸ ἔβαλαν ἀμέσως στὰ πόδια. Εἶναι τυπικὸ παράδειγμα τοῦ τρόπου μετὰ τὸν ὁποῖον ξεσπᾷ ὁ πανικός, συνήθως γιὰ τελείως ἀσήμαντο λόγο. Ἄν ὁ κίνδυνος δὲν γίνῃ μεγαλύτερος, εἶναι ἀρκετὸ, γιὰ νὰ ἐκδηλωθεῖ ὁ πανικός, νὰ μὴν ἔχουν οἱ στρατιῶτες νέα ἀπὸ τὸν ἀρχηγὸν τους, νὰ νομίσουν ὅτι χάθηκε. Ὅταν χαθοῦν οἱ δεσμοὶ ποὺ συνδέουν τὰ ἄτομα τοῦ πλήθους μετὰ τὸν ἀρχηγόν, χάνονται καὶ ἐκεῖνοι ποὺ συνδέουν τὰ ἄτομα αὐτὰ μεταξὺ τους. Τὸ πλήθος διαλύεται ὡς μπουκάλι τῆς Βολώνιας, ποὺ τοῦ ἔσπασαν τὴ μύτη.

Ἡ ἀποσύνθεσις τοῦ θρησκευτικοῦ πλήθους δὲν παρατηρεῖται μετὰ τὴν ἴδια εὐκολία. Τελευταία, εἶχα τὴν εὐκαιρίαν νὰ φυλλομετρήσω ἕνα ἀγγλικὸ μυθιστόρημα, γραμμένον μετὰ χριστιανικὸ πνεῦμα, καὶ ἐγκεκομημένον ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Λονδίνου. Ὁ τίτλος του εἶναι: «Ὅσο κρατοῦσε τὸ σκοτάδι». Τὸ βιβλίον περιγράφει μετὰ τέχνη καί, κατὰ τὴν γνώμη μου, μετὰ ἀκριβείαν, τὶς συνέπειαι μιᾶς παρόμοιας περιστασης. Ὁ συγγραφεὺς φαντάζεται ὅτι οἱ ἐχθροὶ τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Χριστιανικῆς πίστεως συνωμώτησαν καὶ ὑποστηρίζουν ὅτι κατῳρθώσαν νὰ βροῦν στὴν Ἱερουσαλὴμ μιὰ κρύπτη καί, στὴν κρύπτη αὐτὴ ἐπιγραφὴν, ὅπου ὁ Ἰωσήφ ὁ Ἀριμαθαίας ὁμολογεῖ, ὅτι ἀπὸ εὐλάβεια, σήκωσε κρυφὰ, τρεῖς μέρες μετὰ τὴν ταφήν, τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, γιὰ νὰ τὸ μεταφέρει ἀπὸ τὸν τάφον του στὴν κρύπτη. Ἡ ἀρχαιολογικὴ αὐτὴ ἀνακάλυψις εἶναι ἡ καταστροφὴ τοῦ δόγματος τῆς ἀνάστασης τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς θείας του φύσεως καὶ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὸν κλονισμὸν τοῦ εὐ-

(*) Σ. τ. μ. Πράγμα ποὺ σημαίνει ἢ ὅτι τοῦ τὸ ἔκοψαν, ἢ ὅτι κάνει ἀνοησίες.

ρωπαϊκού πολιτισμοῦ και τὴν καταπληκτικὴ αὔξεισι ὄλων τῶν ἐγκλημάτων, ὡς τὴ μέρα ὅπου ἡ συνωμοσία ἀνακαλύπτεται και καταγγέλλεται.

Ἡ φανταστικὴ αὐτὴ ἀποσύνθεσι τοῦ θρησκευτικοῦ πλήθους δὲν ἐκδηλώνει ἀδικαιολόγητο φόβο. Ἐκδηλώνει τάσεις ἐχθρικές πρὸς ἄλλα ἄτομα, τάσεις ποὺ ὡς τότε, δὲν εἶχαν μπορέσει νὰ ἐκδηλωθοῦν, γιατί· τίς ἐμπόδιζε ἡ κοινὴ ἀγάπη τοῦ Χριστοῦ πρὸς ὄλους τοὺς ἀνθρώπους. (*) Καὶ ὅσο ἀκόμη βασιλεύει ὁ Χριστός, βρίσκονται ἄνθρωποι ἔξω ἀπ' τὰ δεσμὰ αὐτά: εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ δὲν ἀνῆκουν στὴν κοινωνία τῶν πιστῶν, ποὺ δὲν ἀγαπᾶν τὸν Χριστὸ και ποὺ δὲν ἀγαπῶνται ἀπὸ αὐτόν. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο, μιὰ θρησκεία, ὅσο κι' ἂν λέγεται θρησκεία τῆς ἀγάπης, πρέπει νὰ εἶναι σκληρὴ και νὰ φέρεται χωρὶς ἀγάπη πρὸς ὄλους ὅσους δὲν ἀνῆκουν σ' αὐτήν. Κατὰ βάθος, κάθε θρησκεία εἶναι θρησκεία ἀγάπης γιὰ τοὺς δικούς της και ὅλες εἶναι πρόθυμες νὰ φανοῦν σκληρὲς και μισαλλόδοξες γιὰ ὅσους δὲν τίς ἀναγνωρίζουν.

Ὅσο και ἂν προσωπικὰ δὲν βρίσκει κανεὶς εὐχάριστη τὴ σκληρότητα και τὴ μισαλλοδοξία τοῦ πιστοῦ, δὲν μπορεῖ ὅμως και νὰ τὸν κατηγορήσει· οἱ ἄπιστοι κι' οἱ ἀδιάφοροι τὴν ἔχουν ἄσχημα ὅταν δείχνονται ἕξοι πρὸς τὰ αἰσθήματα αὐτά. Ἄν ἡ μισαλλοδοξία δὲν παρουσιάζεται σήμερα μετὰ τὴ βιαιότητα και τὴ σκληρότητα ποὺ τὴ χαρακτηρίζει ἄλλοτε, δὲν ἔπεται μ' αὐτὸ ὅτι εἶναι συνέπεια τοῦ ἐξευγενισμοῦ τῶν ἡθῶν τοῦ ἀνθρώπου. Τὴν αἰτία τοῦ γεγονότος αὐτοῦ πρέπει μᾶλλον νὰ τὴ γυρέψουμε στὴν ἀναντίρροπη ἐξασθένησι τῶν θρησκευτικῶν αἰσθημάτων και τῶν σχετικῶν ἐρωτικῶν δεσμῶν.

Φτάνει νὰ ἀντικατασταθεῖ ἡ θρησκευτικὴ κοινωνία

(*) Ἴδε τὴν ἐξήγησι ἀνάλογων φαινομένων μετὰ τὴν πτώσι τῆς πατρικῆς ἐξουσίας στὸ Die Vaterlose Gesellschaft τοῦ P. Federn. Βιέννη, ἔκδ. Anzengruberl 1991.

ἀπὸ ἄλλο ὁμαδικὸ σχηματισμὸ (και τέτοιος φαίνεται νὰ εἶναι τὸ «σοσιαλιστικὸ κόμμα»), και θὰ δοῦμε ἀμέσως νὰ ἐκδηλώνεται ἀπέναντι ἐκείνων ποὺ θὰ μείνουν ἔξω ἀπὸ τὸν σχηματισμὸ αὐτὸ ἡ ἴδια μισαλλοδοξία ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς θρησκευτικούς ἀγῶνες· και ἂν οἱ διαφορὲς ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στίς διάφορες ἐπιστημονικές γνώμες, μποροῦσαν νὰ ἔχουν γιὰ τὰ πλήθη σημασία ὅμοια μετὰ τὴ σημασία τῶν θρησκευτικῶν διαφορῶν, θὰ βλέπαμε ἀσφαλῶς, και γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους, νὰ παρουσιάζεται τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα.

Γ'

ΝΕΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΝΕΟΙ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ ΤΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Στὸ προηγούμενο κεφάλαιο ἐξετάσαμε δυὸ τεχνητὰ πλήθη και ἤψαμε ὅτι διέπονται ἀπὸ δυὸ εἶδη συναισθηματικῶν δεσμῶν. Ἀπὸ τοὺς δεσμοὺς αὐτούς, ἐκεῖνοι ποὺ συνδέουν τὰ ἄτομα μετὰ τὸν ἀρχηγὸ φαίνονται πολὺ σημαντικώτεροι, γιὰ τὰ ἄτομα τοῦλάχιστον, ἀπὸ ἐκείνους ποὺ συνδέουν τὰ διάφορα ἄτομα μεταξύ τους.

Ἐπὶ τοῦ ἑξῆς, ἔχουμε νὰ ἐξετάσουμε και νὰ περιγράψουμε. Θὰ ἔπρεπε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἀπλὴ συγκέντρωσι ἀτόμων δὲν ἀποτελεῖ πλήθος, ἐφόσον οἱ δεσμοὶ ποὺ ἀναφέραμε πάρα πάνω δὲν ἐσχηματίσθηκαν ἀκόμη, ἀλλὰ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι κάθε συγκέντρωσι ἀνθρώπων ἐκδηλώνει μιὰ πολὺ ζωνηρὴ τάσι μετατροπῆς τῆς σὲ ψυχολογικὸ πλήθος. Θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξετάσουμε ἀπὸ κοντὰ τὰ διάφορα μόνιμα ἢ ὄχι πλήθη, ποὺ σχηματίζονται αὐθόρμητα και νὰ μελετήσουμε τίς συνθήκες τοῦ σχηματισμοῦ ἢ τῆς ἀποσύνθεσής τους. Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ πλήθη μετὰ ἀρχηγὸ και πλήθη χωρὶς ἀρχηγὸ ἀξίζει νὰ προσεχθεῖ ιδιαίτερα. Θὰ ἔπρεπε ἀκόμα νὰ ἐξετάσουμε ἂν τὰ πλήθη ποὺ ἔχουν ἀρχηγὸ εἶναι

πρωτογενέστερα και τελειότερα από τα άλλα: αν μπορεί σέ ώρισμένα πλήθη ν' αντικατασταθεί ο αρχηγός με αφηρημένη έννοια, με μιὰ ιδέα (τα πλήθη που ακολουθούν άόρατο αρχηγό έχουν κάποια όμοιότητα με τον τελευταίο αυτόν τύπο): αν μιὰ τάση, μιὰ επιθυμία, ίκανές να είναι κοινές σέ μεγάλο άριθμό ανθρώπων, θά μπορούσαν ίσως ν' αντικαταστήσουν τον αρχηγό. Καί ή αφηρημένη αυτή ιδέα δέν θά μπορούσε τάχα να ένσαρκιωθεί, ως ένα τοιλάχιστον βαθμό, στο πρόσωπο ενός δευτερεύοντος άρχηγού, και τότε θά μπορούσαμε να παρατηρήσουμε πολλές και ενδιαφέρουσες σχέσεις ανάμεσα στον άρχηγό και την ιδέα; Υπάρχουν μήπως περιπτώσεις όπου ο άρχηγός ή ή ιδέα παίρνουν άρνητικό χαρακτήρα, μπορεί δηλαδή το μίσος προς ένα ώρισμένο άτομο να φέρει την ίδια ένωση και να δημιουργήσει τους ίδιους συναισθηματικούς δεσμούς, που θά δημιουργούσε ή θετική άφοσίωση προς το άτομο αυτό; Καί τέλος θά μπορούσαμε να διερωτηθούμε αν ή παρουσία άρχηγού είναι απαραίτητος όρος τής μεταροπής τής άπλής συγκέντρωσης ανθρώπων σέ ψυχολογικό πλήθος.

Όλα τα ζητήματα αυτά, που ένα μέρος τους εξετάζεται σέ έργα σχετικά με την ομαδική ψυχολογία, δέν θά μπορούσαν να αποτραβήξουν το ενδιαφέρον μας από τα βασικά ψυχολογικά προβλήματα που μάς θέτει ή οργάνωση των όχλων. Θα άρχίσουμε με μιὰ σκέψη, που μάς δείχνει ποιόν δρόμο πρέπει να ακολουθήσουμε, για να φθάσουμε ευκολότερα στην άπόδειξη τής έρωπικής φύσης των δεσμών που διατηρούν τή συνοχή ενός πλήθους.

Άς προσπαθήσουμε να φανταστούμε με ποιόν τρόπο συμπεριφέρονται μεταξύ τους οι άνθρωποι από συναισθηματική άποψη. Κατά τή διάσημη παραβολή των κρυωμένων σκαντζόχοιρων του Σοπενάουερ, κανείς μας δέν θά μπορούσε να υποφέρει μιὰ πολύ στενή έπαφή προς τους όμοίους του:

«Μιὰ παγερή χειμωνιάτικη μέρα, κάποιοι σκαντζόχοιροι στριμώχθηκαν ό ένας κοντά στον άλλον για να προστα-

τεύονται από το κρύο. Έπειδή όμως τα άγκάδια των άλλων τους ένοχλούσαν και τους πονούσαν, δέν άφησαν τα σκαντζόχοιροι πάλι. Αναγκασμένοι να ξαναστριμώξουν γιατί το κρύο βαστούσε άκόμη, ένοιωσαν πάλι τή δυσάρεστη δράση των άγκαδιών, και τα έλληλοδιάδοχα αυτά στριμώγματα και σκαντζόχοιροι ήθραν τήν κατάλληλη άπόσταση, όπου ήταν προφυλαγμένοι από κάθε ένέχληση (*).

Κατά την ψυχανάλυση, κάθε μικρής ή μεγάλης διάρκειας συναισθηματική σχέση ανάμεσα σέ δυό άτομα, συζυγικές σχέσεις, φιλία, σχέσεις των γονέων προς τα παιδιά (**), άφίνει ένα υπόλειμμα έχθρικών ή τοιλάχιστον μη φιλικών συναισθημάτων, που μπορεί κανείς να τα άπομακρύνει χάρις στην άπωση. Άκόμα καθαρότερο είναι το φαινόμενο αυτό στην περίπτωση δυό συνεταιρών που τσακώνονται διαρκώς ή στην περίπτωση ύφισταμένου, που διαρκώς μουρμουρίζει σέ βάρος του προϊστάμενου του. Το ίδιο γεγονός παρατηρείται όταν οι άνθρωποι είναι ένωμένοι σέ τρόπο ώστε να σχηματίζουν πλατύτερα σύνολα.

Κάθε φορά που δυό άνθρωποι παντρεύονται, ή οικογένεια του καθενός θεωρεί τον έναν της άνώτερο και ευγενέστερο από την άλλη: δυό γειτονικές πόλεις συναγωνίζονται ζηλότυπα: κάθε κοινότητα περιφρονεί τή διπλανή της κοινότητα. Έθνολογικές ομάδες κοινής καταγωγής άπωθούνται: ο Γερμανός του Νότου δέν υποφέρει τον Γερμανό του Βορρά, ο Έγγλέζος κακολογεί όσο μπορεί τον Σκωτσέζο, ο Ισπανός περιφρονεί τον Πορτογάλο. Η άποστροφή γίνεται άκόμη βαθύτερη

(*) Parerga und Paralipomena, Β' μέρος, ΛΑ': Gleichnisse und Parabeln.

(**) Ήξαιρούνται μόνο οι σχέσεις μεταξύ μητέρας και γιου: σχέσεις που στηρίζονται στο ναρκισσισμό και δέν παρενοχλούνται από μεταγενέστερη αντίθεση: αντίθετα μάλιστα ένισχύονται μετά τή διοχέτευση προς το γενετήσιο αντικείμενο.

ὅταν οἱ διαφορές εἶναι μεγαλύτερες: αὐτὸ ἐξηγεῖ τὴν ἀποστροφή τῶν Γαλιτῶν πρὸς τοὺς Τεύτοτες, τῶν Ἀριῶν πρὸς τοὺς Σημίτες, τῶν λευκῶν πρὸς τοὺς ἐγχρώμους.

Ὅταν ἡ ἐχθρότητα στρέφεται πρὸς ἀγαπητὰ πρόσωπα, λέμε ὅτι ἐκδηλώνεται συναισθηματικὴ διττότητα καὶ δίνουμε μιὰ ἐξήγηση ὑπερβολικὰ λογικὴ στὸ φαινόμενο αὐτό, λέγοντας ὅτι ὀφείλεται στὶς διαφορὰς ἀφορμῆς, ποὺ δίνουν οἱ συχνότατες στὶς πολὺ στενὲς σχέσεις συγκρούσεις συμφερόντων.

Τὰ αἰσθήματα ἀποστροφῆς πρὸς τοὺς ξένους, μπορούμε νὰ τὰ θεωρήσουμε ὡς ἐκδήλωση ἐγωϊσμοῦ, ναρκισσιμοῦ ποὺ προσπαθεῖ νὰ ἐπιβληθεῖ, καὶ φέρεται ὡς ἡ παραμικρὴ παρέκκλιση ἀπὸ τὶς ἀτομικὲς ιδιομορφίες νὰ ὠδηγοῦσε στὴν κριτικὴ τῶν ιδιομορφιῶν αὐτῶν, καὶ νὰ καλοῦσε τὸ ἄτομο νὰ τὶς μεταβάλλει. Γιατὶ ὅμως αὐτὲς ἀκριβῶς οἱ λεπτομέρειες τῆς διαφοροποιήσεως νὰ εἶναι ἀντικείμενα τόσης εὐαισθησίας; Δὲν τὸ ξέρουμε: εἶναι ὅμως βέβαιο ὅτι ἡ συμπεριφορὰ αὐτῆ τῶν ἀνθρώπων μαρτυρεῖ τάση πρὸς μῖσος, ἐπιθετικότητα, ποὺ δὲν ξέρουμε ἀπὸ ποῦ πηγάζει καὶ ποὺ μπορούμε νὰ θεωρήσουμε ὡς τελείως πρωτόγονη. (*)

Μὰ ὅλη αὐτὴ ἡ μισαλλοδοξία χάνεται, παροδικὰ ἢ μόνιμα, στὸ πλήθος. Ὅσο τὸ σύνολο διατηρεῖται, τὰ ἄτομα φέρονται ὡς νὰ εἶναι κομμένα ἀπ' τὸ ἴδιο πανί, δέχονται ὅλες τὶς ιδιομορφίες τῶν ἄλλων, τοὺς θεωροῦν ὅλους ἴσους καὶ δὲν αἰσθάνονται γι' αὐτοὺς τὴν παραμικρὴ ἀποστροφή. Σύμφωνα μὲ τὶς θεωρητικὲς μας ἀντιλήψεις, ἓνας τέτοιος περιορισμὸς τοῦ ναρκισσιμοῦ, μόνον σὲ μιὰ αἰτία μπορεῖ νὰ ὀφείλεται: στὸ ἐρωτικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ ἄλλα ἄτομα. Ὁ ἐγωϊσμὸς μόνον ἀπὸ τὴν ἀγάπη τῶν ἄλλων, τὴν ἀγάπη τῶν πραγμάτων, μπο-

(*) Στὸ «Πέρι τῆς ἠδου καὶ τῆς ἐπιθυμίας» προσπαθῶ νὰ συσχετίσω τὴν ἀντίθεση τοῦ ἔρωτος καὶ τοῦ μίσους μὲ τὴν ἀντίθεση μεταξὺ ἐνστικτῶν ζωῆς καὶ ἐνστικτῶν θανάτου καὶ νὰ δείξω ὅτι τὰ γενετήσια ἐνστικτὰ εἶναι οἱ γνησιώτεροι ἀντικειμενοὶ τῶν

ρεῖ νὰ περιορισθεῖ (*). Θὰ εἶς ρωτήσει κανεὶς μήπως ἡ ἀπλὴ σύμπτωση συμφερόντων ἀρκεῖ γιὰ νὰ κατορθώσει τὴ μισαλλοδοξία καὶ νὰ φέρει τὸν σεβασμὸ τῶν ἄλλων, χωρὶς τὴ μεσολάβηση ἐρωτικοῦ στοιχείου. Στὴν ἐρώτησιν αὐτὴ εἶναι εὐκόλο ν' ἀπαντήσουμε πὼς ὁ συμβιβασμὸς ποὺ ὀφείλεται σὲ κοινότητα συμφερόντων δὲν διαρκεῖ παρὰ ὅσο καὶ τὸ ἄμεσο συμφέρον ποὺ βρῖσκει τὸ ἄτομο στὴ συνεργασία τῶν ἄλλων. Δὲν πρόκειται δηλαδὴ γιὰ μόνιμο περιορισμὸ τοῦ ναρκισσιμοῦ. Ἐξ ἄλλου ἡ ἀξία τῆς ἐρώτησης αὐτῆς εἶναι μικρότερη ἀπὸ ὅτι θὰ ἔπαινε κανεὶς νὰ πιστέψει, γιατί ἡ πείρα δείχνει ὅτι καὶ στὶς φυσικώτερες καὶ ἀπλούστερες ἀκόμη συνεργασίες δημιουργοῦνται κατ' ἀρχὴν ἐρωτικῆς φύσης τάσεις μεταξὺ τῶν συνεργατῶν καὶ οἱ τάσεις αὐτὲς διατηροῦνται καὶ ὅταν ἡ συνεργασία πάψει νὰ ἔχει πρακτικὰ ἀποτελέσματα.

Στὶς κοινωνικὲς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων ξαναβρίσκουμε τὰ φαινόμενα ποὺ ἡ ψυχολογικὴ ἐρευνα μᾶς ἐπέτρεψε νὰ παρατηρήσουμε κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς γενετήσιου ὁρμῆς τοῦ ἀτόμου. Ἡ γενετήσιος ὁρμὴ συνδέεται μὲ τὴν ἱκανοποίησιν τῶν μεγάλων βιωτικῶν ἀναγκῶν καὶ ὡς πρῶτα τῆς ἀντικείμενα διαλέγει τὰ ἄτομα τῶν ὁποίων ἡ ἐπέμβαση συντελεῖ στὴν ἱκανοποίησιν αὐτῆ. Καὶ στὴν ἐξέλιξιν τῆς ἀνθρωπότητος, ὅπως καὶ στὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἀτόμου, ὁ ἔρως ἀπεδείχθη ὁ κύριος, ἂν ὄχι ὁ μόνος, παράγων τοῦ πολιτισμοῦ, φέροντας τὴν μετάβασιν ἀπ' τὸν ἐγωϊσμὸν στὸν ἀλτρουϊσμὸν. Κι' αὐτὸ ἰσχύει τόσο γιὰ τὸν γενετήσιον ἔρωτα πρὸς τὴ γυναῖκα, μὲ ὅλες τὶς ἐπακόλουθες ἀνάγκας εὐχαρίστησιν τοῦ ἀγαπημένου ἀτόμου, ὅσο καὶ γιὰ τὸν ἔρωτα τὸν ἔξω ἀπὸ φυλετικὲς διαφορὰς, τὸν φιλομόρφου καὶ ἐξηρημένο ἔρωτα πρὸς ἄλλα πρόσωπα, ἔρωτα ποὺ γεννιέται μὲ τὴν ὁμαδικὴν ἐργασίαν.

πρώτων.

(*) Πρβλ. Zur Einführung des Narzissmus, 1914 ἐν Sammlung Kleiner Schriften zur Neurosenlehre Δ' σειρά, 1918.

Γιὰ τὸ λόγο αὐτόν, ἂν παρατηροῦμε στὸ πλῆθος περιορισμοῦ τοῦ ναρκισσικοῦ ἐγωϊσμοῦ ποὺ δὲν ἐκδηλώνονται ἔξω ἀπ' αὐτό, πρέπει νὰ θεωρήσουμε τὸ φαινόμενον αὐτὸ ὡς ἀναντίρροπη ἀπόδειξη τοῦ γεγονότος ὅτι κάθε ὁμαδικὸς σχηματισμὸς χαρακτηρίζεται κυρίως καὶ ἀποκλειστικῶς ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση νέων συναισθηματικῶν δεσμῶν μεταξὺ τῶν μελῶν τοῦ σχηματισμοῦ αὐτοῦ.

Ἐνα ζήτημα μπαίνει ἐδῶ πέρα μονάχο του: τί εἶδους εἶναι οἱ νέοι αὐτοὶ συναισθηματικοὶ δεσμοί; Στὴν ψυχαναλυτικὴ θεωρία τῶν νευρώσεων ἀσχοληθήκαμε ὡς τώρα, ἀποκλειστικὰ σχεδὸν μὲ τις ἐρωτικὲς τάσεις, ποὺ διατηροῦν τοὺς γενετησίους σκοποὺς τους. Εἶναι φανερό πῶς, ὅσον ἀφορᾷ τὸν ὄχλο, δὲν μπορεῖ νὰ γίνει λόγος γιὰ γενετήσιους σκοποὺς. Ἐδῶ βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ ἐρωτικὲς τάσεις, ποὺ, χωρὶς νὰ χάσουν καθόλου τὴν ἐνέργειά τους, ἀποτραβήχτηκαν ἀπὸ τοὺς πρωτόγονους σκοποὺς τους. Καὶ στὴν περίπτωσι ἀκόμη τῆς γενετήσιας προσήλωσις πρὸς ἀντικείμενα, παρατηρήσαμε φαινόμενα ποὺ μποροῦν νὰ ἐρμηνευθοῦν ὡς παρεκκλίσεις τοῦ ἐνοστικτοῦ ἀπὸ τὸν γενετήσιο σκοπὸ του. Τὰ φαινόμενα αὐτὰ τὰ περιγράψαμε ὡς βαθμοὺς τῆς ἐρωτικῆς κατάστασις καὶ εἶδαμε πῶς ἐπέβαλλαν κάποιον περιορισμὸ τοῦ ἐγῶ. Τώρα θὰ ἐξετάσουμε μὲ ἰδιαίτερη προσοχὴ τὰ φαινόμενα αὐτὰ, τὰ χαρακτηριστικὰ γιὰ τὴν ἐρωτικὴν κατάστασι, μὲ τὴν διαιολογημένη, κατὰ τὴν γνώμη μου, ἐλπίδα, ὅτι θὰ καταλήξουμε σὲ συμπεράσματα, ποὺ θὰ μποροῦν νὰ ἐφαρμοσθοῦν στὶς συναισθηματικὲς σχέσεις μεταξὺ τῶν ἀτόμων ἐνὸς πλήθους. Θὰ θέλαμε ἔξ ἄλλου νὰ μάθουμε ἂν ὁ τρόπος τῆς προσήλωσις πρὸς ἀντικείμενο, ποὺ παρατηρεῖται στὴ γενετήσια ζωὴ, εἶναι ὁ μόνος τρόπος συναισθηματικῆς προσήλωσις πρὸς ἄτομα ἢ μήπως πρέπει νὰ λάβουμε ὑπ' ὄψιν μας καὶ ἄλλες παρόμοιες ἐξεργασίες. Ἀλλὰ ἡ ψυχανάλυσις μᾶς ἀποκαλύπτει τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἄλλων αὐτῶν μηχανισμῶν: εἶναι οἱ συνταυτίσεις, ἐξεργασίαι ἐλάχιστα ἀκόμη γνωστῆς, δυσπερίγραπτες, ποὺ ἡ ἐξέτασις

τους θὰ μᾶς ἀπομακρύνει γιὰ λίγο ἀπὸ τὸ κυριότερον θέμα μας, τὴν ὁμαδικὴν ψυχολογίαν.

Z'

Η ΣΥΝΤΑΥΤΙΣΗ

Ἡ ψυχανάλυσις θεωρεῖ τὴν συνταύτιση ὡς τὴν πρώτην ἐκδήλωσις συναισθηματικῆς ὁμοιογενείας πρὸς ἄλλο ἄτομο. Ἡ συνταύτιση αὕτη παίξει σπουδαῖο ὄλο στὶς πρώτες φάσεις τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ «συμπλέγματος τοῦ Οἰδίποδα». Τὸ παιδί (τὸ ἀγόρι) ἐκδηλώνει μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν πατέρα του, θὰ ἠθέλε νὰ γίνει ὅτι εἶναι αὐτός, νὰ τὸν ἀντικαταστήσει σ' ὅλα. Ὁ πατέρας του εἶναι τὸ ἰδανικόν του. Ἡ στάσις του αὕτη ἀπέναντι τοῦ πατέρα του (ἢ γενικῶς ὁποιοῦδήποτε ἄλλου ἀντρα) δὲν ἔχει τίποτα τὸ παθητικόν ἢ θηλυπρεπές: εἶναι τελείως ἀντρικὴ. Συμβιβάζεται θαυμάσια μὲ τὸ σύμπλεγμα τοῦ Οἰδίποδα, καὶ τοῦ ἀνοίγει μάλιστα τὸ δρόμο.

Συγχρόνως μὲ τὴν συνταύτιση αὕτη πρὸς τὸν πατέρα, ἢ λίγο ἀργότερα, τὸ παιδί ἄρχισε νὰ στρέφει ἐρωτικὰ βλέμματα πρὸς τὴν μητέρα. Ἐκδηλώνει τότε δύο εἴδη στοργῆς ψυχαναλυτικῶς διάφορα: στοργὴ πρὸς τὴν μητέρα του, καθαρὰ ἐρωτικῆς φύσεως καὶ στοργὴ πρὸς τὸν πατέρα του, ποὺ τὸν παίρνει γιὰ παρὰδειγμα. Γιὰ κάμποσον καιρὸ τὰ δύο αὐτὰ συναισθήματα συνυπάρχουν χωρὶς νὰ ἀλληλοεπηρεάζονται ἢ νὰ συγκρούονται. Ὅσο ὅμως ἡ ψυχικὴ ζωὴ τείνει νὰ γίνει ἐνιαῖα, τὰ αἰσθήματα αὐτὰ πλησιάζουν, συναντῶνται τέλος, καὶ ἀπ' τὴν συνάντησι αὕτη βγαίνει τὸ σύμπλεγμα τοῦ Οἰδίποδα. Τὸ παιδί βλέπει ὅτι ὁ πατέρας τοῦ κλείνει τὸ δρόμο πρὸς τὴν μητέρα, ἢ συνταύτισή του πρὸς τὸν πατέρα παίρνει γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ἐχθρικὸν τόνο καὶ συγγέεται στὸ τέλος μὲ τὴν ἐπιθυμία του νὰ ἀντικαταστήσει τὸν πατέρα, ἀκόμη καὶ κοντὰ στὴν μητέρα του. Ἐξ ἄλλου ἡ συνταύτιση εἶναι διττὴ

ἀπ' τὴν πρώτη της ἀρχή· μπορεί νὰ προσανατολίζεται πρὸς τὴν ἔκφραση τρυφερότητας, ὅσο καὶ πρὸς τὴν ἐπιθυμία ὑποκατάστασης. Φέρεται σὰν προῖον τῆς πρώτης φάσης, τῆς στοματικῆς φάσης, τῆς ὀργάνωσης τῆς γεννησιοῦ ὁρμῆς, τῆς φάσης ἐκείνης κατὰ τὴν ὁποία ἀποκτᾶ κανεὶς τὸ ποθοῦμενο ἀντικείμενο, τρώγωντάς το, καταργώντας το δηλαδή. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ καννίβαλος ἔμεινε ἀκόμα στὴ φάση αὐτή: εὐχαρίστως τρώει τοὺς ἐχθρούς του, καὶ δὲν τρώει παρὰ ὅποιους ἀγαπᾷ (*).

Εὐκόλα ξεφεύγει ἡ κατοπινὴ τύχη τῆς συνταύτισης αὐτῆς πρὸς τὸν πατέρα. Τὸ σύμπλεγμα τοῦ Οἰδίποδα, μπορεί νὰ ἀναστραφεῖ· ὁ πατέρας μπορεί, ἐξ αἰτίας κάποιας ἐνθιήλυνσης, νὰ γίνῃ ἀντικείμενο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο οἱ γενετήσιες τάσεις ζητᾶν ἱκανοποίηση: στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ἡ συνταύτιση πρὸς τὸν πατέρα ἀποτελεῖ τὴν προκαταρκτικὴ φάση τῆς ἐρωτικῆς ἀντικειμενικοποίησης τοῦ πατέρα. Τὸ ἴδιο μπορούμε νὰ ποῦμε, *mutatis mutandis*, γιὰ τὴ στάση τῆς κόρης πρὸς τὴ μητέρα.

Ἡ διαφορὰ αὐτὴ μεταξὺ τῆς συνταύτισης πρὸς τὸν πατέρα καὶ τῆς ἐκλογῆς του γιὰ ἐρωτικὸ ἀντικείμενο μπορεί εὐκόλα νὰ ἐκφραστεῖ μὲ δυὸ λόγια: στὴν πρώτη περίπτωση ὁ πατέρας εἶναι ὅ,τι τὸ παιδὶ ἤθελε νὰ εἶναι, στὴ δευτέρῃ εἶναι ὅ,τι τὸ παιδὶ θὰ ἤθελε νὰ ἔχει. Στὴν πρώτη παίρνει μέρος τὸ ὑποκείμενο τοῦ ἐγώ. Στὴν δευτέρῃ τὸ ἀντικείμενό του. Γι' αὐτὸ ἡ συνταύτιση μπορεί νὰ γίνῃ πρὶν ἀρχίσει ἡ ἐκλογὴ τοῦ ἀντικειμένου. Πολὺ δυσκολώτερο εἶναι νὰ δώσουμε συγκεκριμένη

(*) Πρβλ. Freud: Τρεῖς φυλετικαὶ περιπτώσεις καὶ Abraham: Untersuchungen über die früheste prägenitale Entwicklungsstufe der Libido, ἐν «Internat. Zeitschr. f. Psychoanal.» Δ' 1916, ὡς καὶ Klinische Beiträge zur Psychoanalyse, τοῦ ἴδιου «Internat. psychoanalyt. Bibliothek» τόμος I' 1921.

μεταψυχολογικὴ περιγραφή τῆς διαφορᾶς αὐτῆς. Διαπιστώνουμε μόνο ὅτι τὸ ἐγὼ προσπαθεῖ νὰ ἐξομοιωθεῖ μὲ ὅ,τι πῆρε γιὰ πρότυπο.

Στὰ συμπτώματα τῶν νευρώσεων ἡ συνταύτιση συνδέεται μὲ πολυπλοκώτερο σύνολο. Τὸ κορίτσι γιὰ τὸ ὁποῖο πρόκειται νὰ ἀσχοληθοῦμε τώρα παρουσιάζει τὸ ἴδιο παθολογικὸ σύμπτωμα μὲ τὴ μητέρα του, ἓνα ὀδυνηρὸ βῆχα παραδείγματος χάρι. Αὐτὸ μπορεί νὰ γίνῃ μὲ πολλοὺς διαφορετικοὺς τρόπους: ἡ συνταύτιση ἢ εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ συμπλέγματος τοῦ Οἰδίποδα, ἐκδήλωση δηλαδή ἐχθρικῆς ἐπιθυμίας πρὸς τὴ μητέρα, ἐπιθυμίας ὑποκατάστασής της, καὶ τότε τὸ σύμπτωμα αὐτὸ ἐκφράζει ἐρωτικὴ κλίση πρὸς τὸν πατέρα, καὶ πραγματοποιεῖ τὴν ὑποκατάσταση αὐτὴ μὲ τὴν ἐπίδραση τοῦ συναισθήματος ἐνοχῆς: «Ἦθελες νὰ εἶσαι ἡ μητέρα' εἶσαι τώρα, γιατί τοὐλάχιστον ὑποφέρεις ὅσο καὶ αὐτή»· αὐτὸς εἶναι ὁ τρόπος σχηματισμοῦ τῶν ὑστερικῶν συμπτωμάτων. Ἡ πάλι, τὸ σύμπτωμα εἶναι σύμπτωμα τοῦ προσώπου πού τὸ παιδὶ ἀγαπᾷ (ἔτσι στὸ Bruchstück einer Hysterieanalyse, ἡ Δώρα μιμεῖται τὸν βῆχα τοῦ πατέρα της): Τότε μπορούμε νὰ περιγράψουμε τὴν κατάσταση λέγοντας ὅτι ἡ συνταύτιση ἀντικατέστησε τὴν ἐρωτικὴ κλίση, κα' ἡ τελευταία αὐτὴ ὑποπλάστηκε καὶ μεταβλήθηκε σὲ συνταύτιση. Ξέρουμε πὼς ἡ συνταύτιση εἶναι ἡ πιὸ πρωτόγονη μορφή συναισθηματικῆς ροπῆς· κάτω ἀπ' τὶς συνθήκες δημιουργίας συμπτωμάτων καὶ κατὰ συνέπεια, ἀπώσης, καθὼς καὶ μὲ τὴν ἐπίδραση ὑποσυνειδητῶν ἐξεργασιῶν, ἡ ἐκλογὴ ἐρωτικοῦ ἀντικειμένου ξαναπαραχωρεῖ συχνὰ τὴ θέση της στὴ συνταύτιση, τὸ ἐγὼ δηλαδή ἀπορροφᾷ τὶς ιδιότητες τοῦ ἀντικειμένου. Πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι στὶς συνταύτισεις αὐτὲς, τὸ ἐγὼ ἀντιγράφει πότε τὸ πρόσωπο πού μισεῖ κανεὶς καὶ πότε τὸ πρόσωπο πού ἀγαπᾷ. Καὶ διαπιστώνουμε ὅτι καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις, ἡ συνταύτιση εἶναι μερικὴ, τελείως περιορισμένη, ὅτι τὸ ἐγὼ δανεῖζεται ἀπλῶς

από τὸ ἀντικείμενο ἕνα μόνο ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικά του.

Σὲ μιὰ τρίτη περίπτωση δημιουργίας συμπτωμάτων, ἔξαιρετικά συχνή καὶ σημαντική, ἡ συνταύτιση γίνεται ἔξω ἀπὸ κάθε ἐρωτική τάση πρὸς τὸ ἄτομο πού ἀντιγράφεται. Ὅταν μιὰ νεαρὰ μαθήτρια παρθεναγωγείου λάβει κρυφὰ ἀπ' τὸ φίλο της γράμμα πού τὴν κάνει νὰ ζηλεύει, ἀντιδρᾷ μὲ ὑστερική κρίση. Μερικὲς φίλενάδες της, ξέροντας τί συμβαίνει, θὰ ὑποστοῦν ἕνα εἶδος ψυχικῆς μετάδοσης καὶ θὰ παρουσιάσουν κι' αὐτὲς ὑστερική κρίση. Στὴν περίπτωση αὐτὴ βλέπουμε τὴ συνταύτιση νὰ ὀφείλεται στὴν ἰκανότητα ἢ στὴν ἐπιθυμία τῶν ἄλλων νὰ βρεθοῦν σὲ μιὰ ὁρισμένη κατάσταση. Οἱ φίλες της, μπορεῖ νὰ ἔχουν κι' αὐτὲς ἕνα κρυφὸ ἐρωτικὸ σκάνδαλο, καί, κάτω ἀπ' τὴν ἐπίδραση τοῦ αἰσθηματος τῆς εὐθύνης των, νὰ δέχονται τὸν πόνο πού συνεπάγεται τὸ λάθος αὐτό. Δὲν θάταν ὅμως σωστὸ νὰ ποῦμε πὼς ἀφομοιώνουν τὰ συμπτώματα τῆς φίλης τους ἀπὸ συμπάθεια. Ἀντίθετα, ἡ συμπάθεια γεννιέται ἀπὸ τὴ συνταύτιση, καὶ γι' ἀπόδειξη ἔχουμε τὸ γεγονός ὅτι παρόμοια μετάδοση καὶ μίμηση γίνεται καὶ στὶς περιπτώσεις ὅπου δυὸ πρόσωπα τρέφουν τὸ ἕνα γιὰ τ' ἄλλο λιγότερη συμπάθεια ἀπ' τίς συμμαθήτριες. Τὸ ἕνα ἐγὼ διέκρινε στὸ ἄλλο μιὰ σημαντικὴ ἀναλογία σὲ κάποιο σημεῖο (στὴν περίπτωση πού ἀναφέραμε πρόκειται γιὰ ἴσης ἔντασης συναισθηματικότητας): ἀμέσως γίνεται στὸ σημεῖο αὐτὸ μιὰ συνταύτιση καί, μὲ τὴν ἐπίδραση τῆς παθογόνου καταστάσεως, ἡ συνταύτιση αὐτὴ καταλήγει στὸ σύμπτωμα πού ἐκδηλώθηκε στὸ ἐγὼ αὐτό. Τὸ σύμπτωμα τῆς συνταύτισης δείχνει τὸ σημεῖο ὅπου συναντήθηκαν τὰ δυὸ ἐγῶ, σημεῖο πού θὰ εἶχε ὑποστεί ἅπασα.

Μποροῦμε τώρα νὰ συνοψίσουμε ὡς ἑξῆς ὅ,τι μᾶς ἔδειξαν οἱ τρεῖς αὐτὲς πηγές: πρῶτον, ἡ συνταύτιση ἀποτελεῖ τὴν πιὸ πρωτόγονη μορφή συναισθηματικῆς ροπῆς πρὸς ἀντικείμενο· δεύτερον, ἔπεται ἀπὸ ὑποπλασία, ἀντικαθιστᾷ τὴν ἐρωτικὴν τάση πρὸς ἕνα ἀντικείμενο, μπάζοντας τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ στὸ ἐγὼ· τρίτο, ἡ συνταύ-

τιση μπορεῖ νὰ παρουσιαστεῖ κάθε φορὰ πὸν ἕνα πρόσωπο ἀνακαλύπτει σ' ἕνα ἄλλο κάποιο κοινὸ χαρακτηριστικό, χωρὶς τὸ δεύτερο αὐτὸ πρόσωπο νὰ εἶναι ἀντικείμενο ἐρωτικῶν ἐπιθυμιῶν. Ὅσο σημαντικώτερα καὶ περισσότερα εἶναι τὰ κοινὰ χαρακτηριστικά, τόσο τελειότερη θάναί ἢ συνταύτιση, ἀντιστοιχῶντας ἔτσι στὴν ἀρχὴ νέου δεσμοῦ.

Ἀπὸ τώρα διαβλέπουμε ὅτι ἡ σύνδεση μεταξὺ τῶν μελῶν ἑνὸς πλήθους θὰ εἶναι ἀποτέλεσμα παρόμοιας συνταύτισης, πού στηρίζεται σὲ κοινὰ συναισθήματα· καὶ μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὰ κοινὰ αὐτὰ συναισθήματα εἶναι ἡ φύση τοῦ δεσμοῦ πού συνδέει τὸ κάθε ἄτομο πρὸς τὸν ἀρχηγό. Εἶναι ἔξ ἄλλου φανερὸ πὼς κάθε ἄλλο παρὰ ἐξαντλήσαμε τὸ πρόβλημα τῆς συνταύτισης, πὼς βρισκόμαστε μπροστὰ στὸ φαινόμενο πού ἡ ψυχολογία ὀνομάζει *Einfühlung* (ἀφομοίωση τῶν αἰσθημάτων τοῦ ἄλλου) καὶ πού ἔχει μεγάλη σημασία, γιὰ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διεισδύσουμε στὴν ψυχὴ ἀνθρώπων ξένων πρὸς τὸ ἐγὼ. Ἐπειδὴ ὅμως θέλουμε νὰ περιορίστοῦμε στὰ ἄμεσα συναισθηματικὰ ἀποτελέσματα τῆς συνταύτισης, θ' ἀφίσουμε κατὰ μέρος τὴ σημασία της γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωή.

Ἡ ψυχαναλυτικὴ ἔρευνα, πού ἔτυχε ν' ἀσχοληθεῖ καὶ μὲ τὰ πιὸ δύσκολα προβλήματα τῶν ψυχώσεων, μπόρεσε νὰ διαπιστώσει τὴν ὑπαρξὴ τῆς συνταύτισης καὶ σὲ μερικὲς ἄλλες πολὺ δυσεξήγητες περιπτώσεις. Θ' ἀναφέρω λεπτομερῶς δυὸ ἀπ' αὐτὲς, γιὰ τὴν ἕνα μᾶς βοηθήσουν στὶς κατοπινὲς μᾶς σκέψεις.

Ἡ γένεση τῆς ἀνδρική φιλιομοφυλίας γίνεται συνήθως ὡς ἑξῆς: ὁ νέος ἔμεινε γιὰ πολὺν καιρὸ ἔξαιρετικά ἐντατικά προσηλωμένος στὴ μητέρα του, μὲ τὴν ἔννοια τοῦ συμπλέγματος τοῦ Οἰδίποδα. Τὴν ἐποχὴ τῆς ἡβης θ' ἄρθῃ στιγμή πού ὁ νέος θὰ πρέπει ν' ἀντικαταστήσει τὴν μητέρα του μὲ ἄλλο ἐρωτικὸ ἀντικείμενο. Τότε γίνεται μιὰ ἀπότομη μεταβολὴ τοῦ προσανατολισμοῦ: ἀντὶ νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν μητέρα του, συνταυτίζεται μ' αὐ-

την, μεταβάλλεται σ' αυτήν και προσπαθεί να βρει αντικείμενα ικανά ν' αντικαταστήσουν το δικό του έγώ, αντικείμενα που να μπορεί αυτός ν' αγαπά και να περιποιείται όπως τον αγαπήσε και τον περιποιήθηκε ή μητέρα του. Την πραγματικότητα της εξεργασίας αυτής μπορεί κανείς να την διαπιστώσει συχνότατα, και φυσικά, αυτή είναι τελείως ανεξάρτητη απ' την υπόθεση που θα μπορούσε κανείς να διατυπώσει για τους λόγους της απότομης αυτής μεταβολής. Το καταπληκτικό της συνταύτισης αυτής είναι ή έντασή της: σ' ένα απ' τὰ κυριώτερα σημεία, στο ζήτημα του φυλετικού χαρακτηριστήρα, το άτομο μεταβάλλεται παίρνοντας για υπόδειγμα το πρόσωπο που ως τότε ήταν αντικείμενο της έρωτικής του όρμης. Δεν πρόκειται τώρα ν' ασχοληθούμε μ' αυτό. Η αντικατάσταση του άφημένου και χαμένου αντικειμένου, με τη συνταύτιση του έγώ προς αυτό, ή απορρόφηση του αντικειμένου απ' το έγώ, δεν είναι πειά για μās πράγματα καινούργια. Σε μερικές περιπτώσεις μπορούμε να παρατηρήσουμε απ' ευθείας το φαινόμενο αυτό στο παιδί. Στη «Διεθνή Ψυχαναλυτική Έπιθεώρηση» έδημοσιεύτηκε τελευταία περίπτωση ενός παιδιού, που όταν είχε το άτύχημα να χάσει ένα γατάκι, έδήλωσε άμέσως πώς το γατάκι ήταν ό έαυτός του, άρχισε να σέρνεται με τὰ τέσσερα, δεν ήθελε πειά να καθίσει στο τραπέζι κτλ. (*).

Άλλο παράδειγμα απορρόφησης του αντικειμένου μās παρέχεται από την ανάλυση της μελαγχολίας, που συνήθως όφείλεται στο πραγματικό ή συναισθηματικό χάσιμο αγαπητού αντικειμένου. Το κυριώτερο χαρακτηριστικό των περιπτώσεων αυτών είναι ή σκληρή ταπείωση του έγώ απ' τόν ίδιο τόν έαυτό του: ό άρρωστος αυτοκατακρίνεται άλύπητα και κατηγορεί τόν έαυτό του σκληρά. Η ανάλυση έδειξε ότι οι κατηγορίες αυτές κι' οι επικρίσεις κατά βάθος άποτεινόνται στο αντικείμενο

(*) Markuszewicz: Beitrag zum autistischen Denken bei Kindern, «Internat. Zeitschrift. f. Psychoan.» 5' 1920.

κι' άποτελούν εκδίκηση του έγώ κατά του αντικειμένου αυτού. Η σκιά του αντικειμένου ορίχτηκε πάνω στο έγώ, λέω κάπου άλλο. Η απορρόφηση του αντικειμένου είναι χαρακτηριστική στην περίπτωση αυτή.

Άλλά ή μελαγχολία μās δείχνει κι' άλλες λεπτομέρειες, που μπορούν νάχουν σημασία για τις κατοπινές μας έρευνες. Μās δείχνει το έγώ μοιρασμένο, χωρισμένο σε δυό άλληλοσυγκρουόμενα μέρη. Το ένα απ' αυτά είναι έκτενο που μεταβλήθηκε με την απορρόφηση, και που κλείνει μέσα του το χαμένο αντικείμενο. Άλλά το μέρος που δείχνεται τόσο σκληρό στο άλλο, δεν μās είναι ούτε κι' αυτό άγνωστο. Το μέρος αυτό παριστάνει τη «φωνή της συνείδησης», το δικαστήριο του έγώ εκδηλώνεται και κάτω από όμαλές συνθήκες, μὰ δεν παρουσιάζεται τόσο σκληρό και άτεγκτο. Και άλλου (μιλώντας για το ναρκισσισμό, τη λύπη και τη μελαγχολία) άναγκαστήκαμε να δεχθούμε ότι στο βάθος του έγώ μπορεί να σχηματισθεί ένα τέτοιο δικαστήριο, κι' ότι αυτό μπορεί να ξεχωρίσει απ' το υπόλοιπο έγώ και νάρθει σε σύγκρουση μαζί του. Το όνομάσαμε ιδεώδες του έγώ και είπαμε ότι το έργο του είναι ή αυτοπαρατήρηση, ή ήθικη συνείδηση, ή λογοκρισία των όνειρων κι' ή διαδραμάτιση του κυριώτερου ρόλου στο φαινόμενο της άπωσης. Τότε λέγαμε ότι το ιδεώδες αυτό του έγώ ήταν κληρονόμος του ναρκισσισμού, της κατάστασης εκείνης του παιδικού έγώ που έπαρκοῦσε σιόν έαυτό του. Σιγά-σιγά δανείζεται απ' τις επιδράσεις του περιβάλλοντος όλες τις απαιτήσεις που επιβάλλει το περιβάλλον αυτό στο έγώ, και που δεν μπορούν πάντοτε να ικανοποιηθούν απ' αυτό, σε τρόπο ώστε ό άνθρωπος, όταν νομίζει ότι έχει λόγους να είναι δυσαρεστήμενος με τόν έαυτό του, να μπορεί να βρει ικανοποίηση στο ιδεώδες έγώ που διαφοροποιήθηκε απ' το κυρίως έγώ. Έξακριβώσαμε άκόμη ότι στο παραλήρημα αυτοπαρατήρησης βλέπουμε καθαρά την άποσύνθεση του δικαστηρίου αυτού και μπορούμε ν' αναγάγουμε τις άρχές του στις επιδράσεις των άνωτέρων και

κυρίως τῶν γονέων (*). Δὲ λησμονήσαμε ὅμως νὰ προσθέσουμε ὅτι ἡ ἀπόσταση μεταξύ ἰδεώδους ἐγῶ καὶ πραγματικοῦ ἐγῶ διαφέρει κατὰ τὰ άτομα καὶ σὲ πολλὰ πρόσωπα ἡ διαφοροποίηση αὐτῆ τοῦ ἐγῶ δὲν ξεπέρασε τὸν βαθμὸ πὸν παρουσιάζει στὸ παιδί.

Πρὶν ὅμως μπορέσουμε νὰ χρησιμοποιήσουμε ὅλα τὰ ὕλικά αὐτὰ γιὰ τὴν ἐξήγηση τῆς ἐρωτικῆς ὀργάνωσης τοῦ πλήθους, πρέπει νὰ ἐξετάσουμε καὶ μερικὲς ἄλλες σχέσεις μεταξύ ἀντικειμένων καὶ ἐγῶ (**).

Η'

ΕΡΩΤΙΚΗ ΚΑΙ ΥΠΝΩΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Καὶ στὶς ἰδιοτροπίες τῆς ἀκόμη ἢ γλῶσσα μένει πιστὴ σὲ κάποια πραγματικότητα. Γι' αὐτὸ μὲ τὴ λέξη

(*) Zur Einführung des Narzissmus.

(**) Ἐρόουμε καλὰ πὸς τὰ παραδείγματα αὐτὰ πὸν δανειστήκαμε ἀπ' τὴν παθολογία δὲν ἐξαντλοῦν τὴ φύση τῆς συνταύτισης καὶ πὸς ἀφίσαμε ἄδικτο ἓνα μέρος τοῦ αἰνίγματος πὸν παρουσιάζουν οἱ ὀμαδικοὶ σχηματισμοί. Γιὰ νὰ ἐξαντλήσουμε τὸ θέμα αὐτὸ, θάπρεπε νὰ ἐπιχειρήσουμε μιὰ πολὺ βαθύτερη καὶ πλατύτερη ψυχολογικὴ ἀνάλυση. Ἐκινῶντας ἀπ' τὴ συνταύτιση, κ' ἀκολουθῶντας τὴν πρὸς μιὰ ὀρισμένη κατεύθυνση, καταλήγουμε, μὲσω τῆς μίμησης, στὴν Einfühlung, τὴν ἀντίληψη, δηλαδὴ τοῦ μηχανισμοῦ πὸν ἐπιτρέπει κατ' ἀρχὴν νὰ κρατήσουμε ὀρισμένη στάση ἀπέναντι μιᾶς ἄλλης ψυχικῆς ζωῆς. Καὶ στὶς περιπτώσεις ἀκόμη ὅπου ἡ συνταύτιση ἔχει πραγματοποιηθεῖ, πολλὰ σημεῖα μένουν νὰ διευκρινισθοῦν. Ἡ συνταύτιση ἔχει, μεταξύ ἄλλων, γιὰ συνέπεια τὴν ἀποφυγὴ κάθε βιαιότητος ἢ προσβολῆς τοῦ προσώπου μὲ τὸ ὅποιο ἔχει κανεὶς ταυτισθεῖ, καὶ τὴ βοήθεια τοῦ προσώπου αὐτοῦ. Ἡ μελέτη τῶν συνταυτίσεων αὐτῶν ὅπως βρίσκονται παραδειγματικῶς χόρη στὴ βάση τῆς ὀμάδας πὸν ἀποτελεῖ μιὰ πατρία, ἀπεκάλυψε στὸν Ρόμπερτσον Σμιθ τὸ παράδοξο γεγονός ὅτι βασίζονται στὴν ἀναγνώριση κοινῆς ὀδῆας [Kinship and Marriage 1885] καὶ μποροῦν, συνεπῶς, νὰ δημιουργηθοῦν μὲ τὴ συμμετοχὴ σὲ κοινὸ γεῦμα. Ἡ ἰδιομορφία αὐτῆ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συσχετίσουμε τὶς συνταυτίσεις τοῦ εἶδους αὐτοῦ μὲ τὴν ἱστορία τῆς πρωτόγονης οἰκογένειας, ὅπως τὴν ἐσχέδιασα στὸ Τ ο τ ἐ μ κ α ἰ Τ α μ π ο ὕ.

«ἔρω» ἐννοεῖ τὶς πὸν διάφορες συναισθηματικὲς σχέσεις, πὸν χαρακτηρίζουμε κ' ἑμεῖς μὲ τὴν ἴδια ὀνομασία, χωρὶς ὅμως νὰ ξεχωρίζει ἀν ἐννοεῖ μὲ τὴ λέξη αὐτὴ τὸν κυρίως ἔρωτα, σὲ τρόπο πὸν παραδέχεται σιωπηρὰ τὴν πιθανότητα τῆς ὑπαρξῆς ἱεραρχίας στὸ φαινόμενο τοῦ ἔρωτα. Δὲν θὰ μᾶς εἶναι δύσκολο νὰ ἐπιβεβαιώσουμε τὴν ὑπαρξὴ παρόμοιας ἱεραρχίας μὲ γεγονότα πὸν βγαίνουν ἀπ' τὴν παρατήρηση.

Σὲ ὀρισμένο ἀριθμὸ περιπτώσεων, ὁ ἔρωσ δὲν εἶναι παρὰ ἐρωτικὴ ροπὴ πρὸς ἓνα ἀντικείμενο, μὲ σκοπὸ τὴν ἄμεση γενετήσια ἱκανοποίηση, καὶ ἡ ροπὴ σταματᾷ μόλις ἢ ἱκανοποίηση πραγματοποιηθεῖ: εἶναι ὁ κοινός, ὁ αἰσθησιακὸς ἔρωσ. Ἐρόουμε ὅμως ὅτι ἡ ἐρωτικὴ κατάσταση δὲν παρουσιάζει πάντοτε τὴν ἀπλότητα αὐτῆ. Ἡ βεβαιότητα τοῦ ἀνθρώπου ὅτι ἡ μόλις ἱκανοποιημένη ἀνάγκη δὲν θ' ἀργήσει νὰ ξυπνήσει πάλι ἦταν ὀσφαλῶς ὁ κυριώτερος λόγος τῆς μόνιμης ροπῆς πρὸς τὸ γενετήσιο ἀντικείμενο, τῆς διατήρησης τοῦ «ἔρωτα» πρὸς τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ, ἀκόμη καὶ στὰ μεσοδιαστήματα ἐκείνα ὅπου δὲν αἰσθάνεται τὸ ἄτομο γενετήσια ἀνάγκη.

Καὶ μιὰ ἄλλη συνέπεια βγαίνει ἀπ' τὴν τόσο χαρακτηριστικὴ ἀνάπτυξη τῆς ἐρωτικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Στὴν πρώτη φάση τῆς ζωῆς του, πὸν συνήθως τελειώνει μὲ τὸν πέμπτο χρόνον τῆς ἡλικίας, τὸ παιδί βρίσκει τὸ πρῶτο ἐρωτικὸ ἀντικείμενο στὸν ἓνα ἀπ' τοὺς γονεῖς του καὶ σ' αὐτὸν συγκεντρώνει ὅλες τὶς γενετήσιες τάσεις πὸν ζητᾷ ἱκανοποίηση. Ἡ ἄπωση πὸν δημιουργεῖται στὸ τέλος τῆς περιόδου αὐτῆς ἐπιβάλλει στὸ παιδί νὰ παραιτηθεῖ ἀπ' τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν παιδικῶν αὐτῶν γενετήσιων σκοπῶν καὶ ἔχει γιὰ συνέπεια τὴ βαθειὰ μεταβολὴ τῆς στάσης του πρὸς τοὺς γονεῖς του. Τὸ παιδί ἀγαπᾷ βέβαια τοὺς γονεῖς του, ἀλλὰ οἱ πρωτόγονες τάσεις του ἔχουν συναντήσει ἐμπόδια. Τὰ αἰσθήματά του πρὸς αὐτοὺς εἶναι πιά αἰσθήματα στοργῆς. Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ προηγούμενες «αἰσθησιακῆς» τάσεις διατηροῦνται ἀκόμη, περισσότερο ἢ λιγώτερο ἔντονες, στὸ ὑποσυνείδητο

καί, κατά συνέπεια, τὸ πρωτόγονο ρεῖμα ἐξακολουθεῖ μὲ κάποιον τρόπο νὰ κυλάει (*).

Τὴν ἐποχὴ τῆς ἡβης, νέες, πολὺ ἔντονες τάσεις, παρουσιάζονται, πού ἀποβλέπουν σὲ ἄμεσους γενετήσιους σκοπούς. Στὶς δυσμενεῖς περιπτώσεις οἱ γενετήσιες τάσεις μένουν τελειῶς χωρισμένες ἀπ' τὶς «στοργικὲς» τάσεις. Παρουσιάζεται τότε μιὰ εἰκόνα πού συχνά ἐξιδανικεύθηκε ἀπὸ διάφορα φιλολογικὰ ρεύματα. Ὁ ἄντρας αἰσθάνεται χιμαιρική λατρεία γιὰ γυναῖκες πού τὶς σέβεται, ἀλλὰ πού δὲν τοῦ διεγείρουν ἐρωτικὰ συναίσθηματα, ἐνῶ διεγείρεται ἀπὸ ἄλλες γυναῖκες, πού δὲν τὶς «ἀγαπᾶ» καὶ πού πολὺ λίγο τὶς ἐκτιμᾶ, ἂν δὲν τὶς περιφρονεῖ. Πολὺ συχνά, ὁ ἔφηβος κατορθώνει νὰ συνθέσει ὡς ἓνα σημεῖο τὸν πνευματικὸ πλατωνικὸ ἔρωτα καὶ τὸν γενετήσιο γήινο ἔρωτα' στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ἡστάση του πρὸς τὸ γενετήσιο ἀντικείμενο χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ σύγχρονη δράσιν ἐλευθέρων καὶ συγκρατημένων τάσεων. Ἀνάλογα μὲ τὸ ρόλο πού παίξουν στὴ γενετήσια ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου τὰ δύο αὐτὰ εἶδη τάσεων, μπορούμε νὰ μετρήσουμε τὸ βαθμὸ τοῦ πραγματικοῦ ἔρωτα καὶ τὸ βαθμὸ τῆς καθαρᾶ γενετήσιας ἐπιθυμίας.

Στὸ πλαίσιο τοῦ «πραγματικοῦ» αὐτοῦ ἔρωτα (**), μᾶς ἔκανε ἐντύπωση ἀπ' τὴν πρώτη στιγμὴ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἐρωτικὸ ἀντικείμενο ξεφεύγει ὡς ἓνα σημεῖο ἀπὸ τὴν κριτικὴν, ὅτι τὸ ἄτομο πού ἀγαπᾶ ἐκτιμᾶ τὶς ιδιότητες τοῦ ἀντικειμένου του περισσότερο ἀπ' ὅ,τι τὶς ιδιότητες τῶν ἀτόμων πού δὲν ἀγαπᾶ, ἢ τὶς ιδιότητες τοῦ ἴδιου ἀτόμου προτοῦ τὸ ἀγαπήσει. Ὅταν οἱ αἰσθησιακὲς τάσεις ἔχουν ἀπωθηθεῖ ἢ καταβληθεῖ μὲ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἐπιτυχία, βλέπουμε νὰ γεννιέται ἡ ἐντύπωση ὅτι ὁ αἰσθησιακὸς αὐτὸς ἔρως ὀφείλεται στίς

(*) Πρβλ. Τρ ε ῖ ς φ υ λ ε τ ι κ α ῖ π ε ρ ι π τ ῶ σ ε ι ς.

(**) Ueber die allgemeine Erniedrigung des Liebeslebens, ἐν Sammlung, δ' σειρά, 1918.

ψυχικὲς ἰκανότητες τοῦ ἀντικειμένου, ἐνῶ ἀντίθετα συνήθως τοῦ ἀποδίδονται οἱ ψυχικὲς αὐτὲς ἰκανότητες κάτω ἀπ' τὴν ἐπίδρασιν τῆς αἰσθησιακῆς εὐχαρίστησιν πού φέρνει τὸ ἀντικείμενο.

Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ἡ κρίσιν ἀπατάται χάρις στὴν ἐξιδανίκευσιν. Ἀλλὰ τὸ γεγονὸς αὐτὸ διευκολύνει τὸν κροσανατολισμὸ μας: βλέπουμε καθαρὰ ὅτι τὸ ἄτομο συμπεριφέρεται πρὸς τὸ ἀντικείμενό του ὅπως καὶ πρὸς τὸν ἑαυτὸ του κα' ὅτι στὴν ἐρωτικὴ κατάστασιν ἓνα μέρος τῆς ναρκισσικῆς γενετήσιας ὁρμῆς μεταφέρεται στὸ ἀντικείμενο. Σὲ ὁρισμένους μάλιστα μορφῆς ἐρωτικῆς ἐκλογῆς εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ ἀντικείμενο ἀντικαθιστᾶ ἓνα ἰδεῶδες, πού τὸ ἐγὼ θὰ ἤθελε νὰ τὸ ἐνσαρκώσει στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του, χωρὶς ὅμως νὰ μπορεῖ νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ἐπιθυμίαν του. Ἀγαπᾶ κανεὶς τὸ ἀντικείμενο, γιατί βρῖσκει σ' αὐτὸ τὶς τελειότητες πού θὰ ἐπιθυμοῦσε νὰ ἔχει ὁ ἑαυτὸς του καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ προσπαθεῖ νὰ ἰκανοποιήσῃ τὸν δικὸ του ναρκισσμὸ.

Ὅσο ἡ ὑπερβολικὴ ἀξία πού ἀποδίδεται στὸ ἀντικείμενο κα' ἡ ἐρωτικὴ κατάστασιν ἀυξάνονται, ἡ ἐρμηνεύει τῆς εἰκόνας πού παρουσιάζεται γίνεται εὐκολώτερη. Οἱ τάσεις πρὸς ἄμεση γενετήσια ἰκανοποίηση μποροῦν νὰ ὑποστοῦν τέλεια ὑποπλασία, ὅπως συχνά συμβαίνει στὸν ποιητικὸ ἔρωτα τοῦ ἔφηβου. Τὸ ἐγὼ γίνεται ὀλοένα ταπεινότερο, ἐνῶ τὸ ἀντικείμενο γίνεται ὀλοένα πὺ ἐπέρροχο καὶ πολύτιμο, τραβάει πάνω του ὅλον τὸν ἔρωτα πού τὸ ἐγὼ μπορούσε ν' ἀνοιώθει γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, πράγμα πού μπορεῖ νάχει σὰν φυσικὴ συνέπεια τὴν ὀλοκληρωτικὴ θυσία τοῦ ἐγὼ. Τὸ ἀντικείμενο ἀπορροφᾶ, καταβροχθίζει μπορούμε νὰ ποῦμε, τὸ ἐγὼ. Σὲ κάθε ἐρωτικὴ κατάστασιν βρῖσκουμε μιὰ τάσιν πρὸς ταπεινώσιν, πρὸς περιορισμὸ τοῦ ναρκισσικοῦ, πρὸς τέλεια ἐξαφάνισιν μπροστὰ στὸ ἀγαπητὸ πρόσωπο: σὲ μερικὲς μάλιστα περιπτώσεις τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ εἶναι ἐξαι-

ρευτικά έντονα, και μετά την εξαφάνιση τών αισθησιακών απαιτήσεων, κυριαρχούν απολύτως.

Αυτό παρατηρείται ειδικότερα στον άτυχο, τον χωρίς ανταπόδοση έρωτα, γιατί στον άμοιβαίο έρωτα, κάθε γενετήσια ικανοποίηση ακολουθείται από έλάττωση του βαθμού εξιδανίκευσης του αντικειμένου. Με την εγκατάλειψη αυτή του έγώ στο αντικείμενο, που δεν ξεχωρίζει διόλου απ' την υπέρτατη εγκατάλειψη σ' άφηρημένη ιδέα, παύουν να υπάρχουν απαιτήσεις από αυτό που το έγώ θεωρεί σαν ιδεώδες του και που θα ήθελε να ενώσει μ' αυτό την προσωπικότητά του. Η κριτική σιωπά: ό,τι κάνει κι' ό,τι ζητάει το αντικείμενο, είναι σωστό. Η φωνή της συνείδησης δεν παρεμβαίνει πειά, όταν πρόκειται για πράγμα που μπορεί να είναι ευχάριστο στο αντικείμενο· στην έρωτική τύφλωση εγκληματεί κανείς χωρίς τύψεις. Με δυο λόγια, το αντικείμενο πήρε τη θέση του ιδεώδους του έγώ.

Όσον άφορά τη διαφορά μεταξύ συνιαύτισης και έρωτικής κατάστασης στις ανώτερες εκδηλώσεις της, τη γοητεία, την έρωτική έξαρση, μάς είναι εύκολο να την εξακριβώσουμε. Στην πρώτη περίπτωση, το έγώ δέχεται τις ιδιότητες του αντικειμένου, γίνεται όμοιο μ' αυτό απορροφώντας το αντικείμενο, για να χρησιμοποιήσουμε την έκφραση του Φέρεντσι· στη δεύτερη περίπτωση δίνεται όλοκληρο στο αντικείμενο, σβύνει μέσα του. Παρατηρούμε όμως, άν κυττάξουμε καλύτερα, ότι η περιγραφή αυτή παρουσιάζει αντιφάσεις, που στην πραγματικότητα δεν υπάρχουν. Απ' την άποψη του περιεχομένου, το άτομο, ούτε έδωσε, ούτε δέχτηκε, γιατί κι' η πιο άκρα έρωτική κατάσταση μπορεί να θεωρηθεί σαν απορρόφηση του αντικειμένου απ' το έγώ. Η ακόλουθη διάκριση θα βασιζόταν ίσως σε ουσιαδέστερα σημεία: στην περίπτωση της συνταύτισης, το αντικείμενο ξεαερώναται και χάνεται, για να ξαναφανεί στο έγώ, που ύφίσταται μερική μεταροπή, κατά το πρότυπο του χαμένου αντικει

μένου· στην άλλη περίπτωση, το αντικείμενο διατηρείται, προικισμένο όμως σε βάρος του έγώ με όλες τις ιδιότητες του τελευταίου. Αλλά και στη διάκριση αυτή υπάρχει μια αντίρρηση. Είναι μήπως απολύτως βέβαιο ότι η συνταύτιση επιφέρει την άρνηση τών ιδιοτήτων του αντικειμένου; Δεν μπορεί τάχα να υπάρχει συνταύτιση, χωρίς εξαφάνιση του αντικειμένου; Πριν όμως άρχίσουμε τη συζήτηση του στρουφουού αυτού θέματος, διαισθανόμαστε άμυδρά ότι η φύση της κατάστασης αυτής επιτρέπει και τρίτη διάκριση, ανάλογα με το άν το αντικείμενο παίρνει τη θέση του έγώ ή του ιδεώδους του έγώ.

Απ' την έρωτική κατάσταση ως την ύπνωτική ή απόσταση δεν είναι μεγάλη. Οι όμοιότητες μεταξύ τους είναι όλοφάνερες. Το υποκείμενο φέρεται προς τον ύπνωτιστή με την ίδια ταπείνωση κι' ύποταγή, με την ίδια εγκατάλειψη του έαυτού του, με την ίδια έλλειψη κριτικής, με την οποία φέρεται και στο αγαπημένο πρόσωπο. Παρατηρούμε την ίδια παραίτηση από κάθε προσωπική πρωτοβουλία· δεν υπάρχει άμφιβολία ότι ο ύπνωτιστής πήρε τη θέση του ιδεώδους του έγώ. Αλλά στην ύπνωτική κατάσταση, όλες οι ιδιορρυθμίες αυτές παρουσιάζονται σαφέστερα και πιο ανάγλυφα, σε τρόπο ώστε θα ήταν προτιμότερο να εξηγήσουμε την έρωτική κατάσταση με τη βοήθεια της ύπνωτικής, παρά ν' ακολουθήσουμε τον αντίθετο δρόμο. Ο ύπνωτιστής είναι για τον ύπνωτισμένο το μόνο αξιοπρόσεχτο αντικείμενο· τίποτε έξω απ' αυτόν δεν υπάρχει. Το γεγονός ότι το έγώ αισθάνεται, όπως και στο όνειρο, ότι απαιτεί ή βεβαιώνει ο ύπνωτιστής, μάς θυμίζει ότι παραλείψαμε ν' αναφέρουμε, πως μια απ' τις λειτουργίες του ιδεώδους του έγώ είναι και ο έλεγχος της πραγματικότητας (*). Το γε-

(*) Πρβλ. Metapsychologische Ergänzung zur Traumlehre, in Sammlung kleiner Schriften zur Neurosenlehre, δ' σειρά, 1928.

γονός ότι το έγω θεωρεί μια αντίληψη ως πραγματική δέν είναι περιεργο, αφού ή ψυχική λειτουργία που υποβάλλει τα γεγονότα στον έλεγχο της πραγματικότητας βεβαιώνει την πραγματικότητα της αντίληψης αυτής. Η τέτοια έλλειψη τάσεων κατευθυνόμενων προς ελεύθερους γενετήσιους σκοπούς συντελεί στην εξασφάλιση της άκρας άγνότητας των φαινομένων. Η ύπνωτική σχέση συνίσταται στην πλήρη έρωτική εγκατάλειψη, με την εξαίρεση μόνο της γενετήσιας ικανοποίησης, ενώ στην έρωτική κατάσταση ή ικανοποίηση αυτή προσωρινά μόνο άπωθείται και πάντοτε βρίσκεται στο βάθος της κατάστασης, σαν πιθανός σκοπός.

Μπορούμε όμως άπ' την άλλη μεριά να πούμε πως ή ύπνωτική σχέση παρουσιάζει, αν μάς επιτρέπεται ή έκφραση, έναν ομαδικό σχηματισμό με δυο άτομα. Η ύπνωτική κατάσταση δύσκολα μπορεί να συγκριθεί με τον ομαδικό σχηματισμό γιατί είναι είδος ομαδικού σχηματισμού κι' αυτή. Άπ' την πολύπλοκη ύψη του πλήθους παρουσιάζει ένα μεμονωμένο στοχείο : την τάση του ατόμου που αποτελεί μέρος του πλήθους, έναντι του δημεγέρτου. Ο άριθμητικός περιορισμός διακρίνει την ύπνωτική κατάσταση άπ' τον ομαδικό σχηματισμό, όπως ή έλλειψη άμεσων γενετησίων τάσεων τη διακρίνει άπ' την έρωτική κατάσταση. Έτσι κατέχει διάμεση θέση μεταξύ των δυο.

Ενδιαφέρουσα είναι ή παρατήρηση ότι οι σταθερότεροι δεσμοί μεταξύ των ανθρώπων γεννιώνται άπ' τις γενετήσιες εκείνες τάσεις που ξέφυγαν άπ' το σκοπό τους. Αυτό έξηγείται εύκολα άπ' το γεγονός ότι οι τάσεις αυτές δέν μπορούν να ικανοποιηθούν άπολύτως, ενώ οι ελεύθερες γενετήσιες τάσεις εξασθενίζουν σε μεγάλο βαθμό κάθε φορά που φτάνει κανείς το γενετήσιο σκοπό. Ο αίσθησιακός έρωτας είναι προωρισμένος να σβύνει, μόλις ικανοποιηθεί για να μπορέσει να διαρκέσει, πρέπει να συνδυασθεί άπ' την άρχή με στοιχεία καθαρής στοργής, που να μη ακολουθούν γενετήσιο σκοπό, ή να

υποστεί σε ώρισμένη στιγμή μια παρόμοια μετατροπή.

Η ύπνωτική κατάσταση θα μάς απεκάλεπτε εύκολα το αίνιγμα της έρωτικής κατασκευής του πλήθους, αν δέν παρουσίαζε χαρακτηριστικά σαν την χωρίς άμεσους γενετήσιους σκοπούς έρωτική κατάσταση, που δέν μπορούν άκόμη να βρουν λογική εξήγηση. Σε πολλά σημεία ή ύπνωτική κατάσταση είναι άκατανόητη και παρουσιάζει κάποιον μυστικοπαθή χαρακτήρα. Μία άπ' τις ιδιομορφίες της είναι ένα είδος παράλυσης που είναι αποτέλεσμα της επιρροής παντοδύναμου ατόμου πάνω σε άτομο αδύνατο, άνυπεράσπιστο, κι' ή ιδιομορφία αυτή μάς θυμίζει τον ύπνωτισμό των ζώων διά του τρόμου. Πολλά μένουν άκόμη να ξεκαθαριστούν στο ζήτημα της πρόκλησης της ύπνωτικής κατάστασης και των σχέσεών της με τον ύπνο κι' αίνιγματική έκλογή προσώπων κατάλληλων να την προκαλέσουν, ενώ άλλα δέν μπορούν να φέρουν το αποτέλεσμα αυτό, μάς επιτρέπει να υποθέσουμε ότι στην ύπνωτική κατάσταση υπάρχει κάποια άγνωστη άκόμη συνθήκη, άπαραίτητη για την άγνότητα των έρωτικών τάσεων. Άλλο πάλι αξιοπρόσεχτο γεγονός είναι ότι παρ' όλη την εύκολία με την οποία υποβάλλεται το ύπνωτισμένο αντικείμενο, ή ήθικη του συνείδηση μπορεί να δείξει μεγάλη άντοχή. Αυτό ίσως συμβαίνει γιατί στην ύπνωτική κατάσταση, όπως επιφέρεται αυτή σήμερα, το υποκείμενο εξακολουθεί να καταλαβαίνει ότι δέν πρόκειται παρὰ για άπλό παιχνίδι, για μια ανακριβή άναπαράσταση άλλης κατάστασης με πολύ μεγαλύτερη βιολογική σημασία.

Τα παραπάνω μάς επιτρέπουν εν τούτοις να δώσουμε έναν όρισμό της έρωτικής ύψης του πλήθους, όπως τουλάχιστο το έξετάσαμε ως τώρα, πλήθους δηλαδή με δημεγέρτη, που δέν έπηρε άκόμη, χάρις σε μια ύπερβολικά τέλεια δργάνωση, τους χαρακτήρες ενός ατόμου. Έτσι το πρωτόγονο πλήθος παρουσιάζεται σαν άθροισμα ατόμων που όλα τους αντικατέστη-

σαν τὸ ἰδεῶδες τοῦ ἐγὼ τους μὲ τὸ ἀντικείμενο, καὶ κατὰ συνέπεια τὰ ἐγὼ τους συνταυτίσθησαν.

Θ'

ΤΟ ΕΝΣΤΙΚΤΟ ΤΗΣ ΑΓΕΛΗΣ

Ἐὰν ἐνομίσαμε ὅτι μὲ τὸν τύπο αὐτὸν ἐλύσαμε τὸ αἶνιγμα τοῦ πλήθους, θ' ἀπογοητευθοῦμε γρηγορά. Τὸ γεγονός ὅτι κατὰ βάθος περιορισθήκαμε νὰ ἀναγάγουμε τὸ αἶνιγμα τοῦ πλήθους στὸ τόσο σκοτεινὸ αἶνιγμα τῆς ὑπνωτικῆς κατάστασης, δὲ θ' ἀργήσει νὰ μᾶς φέρει στὴ στιγμὴ πραγματικότητος. Νὰ ὅμως καὶ μιὰ ἄλλη ἀντίρρηση ποὺ μᾶς δείχνει ποῖο δρόμο πρέπει ν' ἀκολουθήσουμε.

Πρέπει νὰ πούμε ὅτι οἱ πολυάριθμοι συναισθηματικοὶ δεσμοὶ ποὺ χαρακτηρίζουν τὸ πλήθος, ἀρκοῦν βέβαια νὰ ἐξηγήσουν τὴν ἔλλειψη ἀνεξαρτησίας καὶ πρωτοβουλίας τοῦ ἀτόμου, τὴν ταυτότητα τῶν ἀντιδράσεων του μὲ τις ἀντιδράσεις ὅλων τῶν ἄλλων ἀτόμων ποὺ ἀπαρτίζουν τὸ πλήθος, τὴν κατὰπτωσή του σὲ ἀπλὴ μονάδα μὲς τὸ πλήθος. Μὰ τὸ πλήθος, σὰν σύνολο ἔχει καὶ ἄλλους χαρακτηρισμοὺς: πτώση τῆς διανοητικῆς ἰκανότητος, ὑπερβολικὸ βαθμὸ συναισθηματικότητος, ἀνικανότητα νὰ συγκρατηθεῖ, τάση νὰ ξεπεράσει στίς συναισθηματικὰς τῆς ἐκδηλώσεις κάθε ὄριο καὶ νὰ βρεῖ στὴ δράση τὴν διέξοδο τῶν ἐκδηλώσεων αὐτῶν. Ὅλοι αὐτοὶ καὶ ἄλλοι ἀκόμη χαρακτηρισμοὶ, ποὺ τόσο χτυπητὰ τοὺς περιέγραψε ὁ Λεμπόν, ἀποτελοῦν χωρὶς ἀμφιβολία, ὑποστροφή τῆς ψυχικῆς ἐνεργείας πρὸς παλαιότερη φάση, ποὺ δὲν μᾶς φαίνεται περίεργο νὰ τὴ συναντήσουμε στὸ παιδί καὶ τὸν ἄγριο. Μιὰ τέτοια ὑποστροφή χαρακτηρίζει ἰδίως τὰ κοινὰ πλήθη, ἐνῶ στὰ καλὰ ὀργανωμένα πλήθη οἱ χαρακτηρισμοὶ τῆς ὑποστροφῆς περιορίζονται, καθὼς εἶπαμε, σὲ μεγάλο βαθμὸ.

Ἔτσι βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰ κατάσταση, ὅπου τὸ ἀτομικὸ συναισθημα καὶ ἡ προσωπικὴ διανοητικὴ ἐνέργεια

για εἶναι πολὺ ἀδύνατες γὰρ νὰ ἐκδηλωθοῦν ἀνεξάρτητα, χωρὶς ἀνάλογες συναισθηματικὰς καὶ διανοητικὰς ἐκδηλώσεις τῶν ἄλλων ἀτόμων. Ἄς θυμηθοῦμε σχετικὰ, πόσο πολλὰ εἶναι τὰ φαινόμενα ἐξάρτησης στὴν κανονικὴ ἀνθρώπινη κοινωνία, πόσο σπάνια συναντοῦμε τὴν πρωτοβουλία καὶ τὸ ἀτομικὸ θάρρος, πόσο κατέχεται τὸ ἄτομο ἀπὸ ἐπιδράσεις μιᾶς ὁμαδικῆς ψυχῆς, σὰν τὶς ιδιότητες τῆς φυλῆς, τὶς ταξικὰς προλήψεις, τὴν κοινὴ γνώμη κτλ. Τὸ αἶνιγμα τῆς ἐπίδρασης διὰ τῆς ὑποβολῆς γίνεται ἀκόμη σκοτεινότερο, ἂν δεχτοῦμε ὅτι ἡ ἐπίδραση αὐτὴ δὲν γίνεται μόνο ἀπ' τὸ δημεγέστη μάζα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄτομο σὲ ἄτομο, καὶ θὰ μπορούσε νὰ μᾶς παρατηρηθεῖ πὼς δὲν ἐξετάσαμε παρὰ τὶς σχέσεις πρὸς τὸ δημεγέστη, παραβλέποντας ἕναν ἄλλον παράγοντα, τὴν ἀλληλοὑποβολή.

Γι' αὐτὸ μὲ μεγαλύτερη μετριοφροσύνη θ' ἀκούσουμε μιὰ ἄλλη γνώμη, ποὺ μᾶς ὑπόσχεται νὰ μᾶς δώσει μιὰ λύση, στηριγμένη σ' ἀπλούστερες ἀρχές. Τὴ γνώμη αὐτὴ τὴ βρίσκουμε στὸ λαμπρὸ βιβλίον τοῦ Ο. Τρόττερ πάνω στὸ ἐνστικτὸ τῆς ἀγέλης, λυπούμενοι μόνο, γιατί ὁ συγγραφεὺς δὲν κατώρθωσε νὰ κρατηθεῖ πάνω ἀπ' τὶς ἀντιπάθειες ποὺ ἔφερε ὁ Παγκόσμιος Πόλεμος (*).

Ὁ Τρόττερ θεωρεῖ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα τοῦ ὄχλου, σὰν ἀποτελέσματα ἐνὸς ἐνστικτοῦ τῆς ἀγέλης (gregariousness), ἔμφυτου στὸν ἄνθρωπο, ὅπως καὶ στ' ἄλλα εἶδη ζώων. Ἀπὸ βιολογικὴ ἀποψη τὸ ἐνστικτὸ τῆς ἀγέλης δὲν εἶναι παρὰ ἐκδήλωση καὶ συνέπεια τῆς πολυκύτταρης ὑφῆς τῶν ἀνωτέρων ζώων, καὶ ἀπ' τὴν ἀποψη τῆς θεωρίας τῆς γενετησίου ὁρμῆς, θὰ ἦταν μιὰ καινούργια ἐκδήλωση τῆς ἐρωτικῆς τάσης ποὺ ἔχουν τὰ ζωντανὰ ὄντα, μὲ ὅμοια κατασκευὴ, νὰ σχηματίσουν ὁλοένα πλατύτερες μονάδες. Τὸ ἄτομο βρίσκει κάποια ἀτέλεια στὸν ἑαυτὸ του ὅταν εἶναι μόνο. Τὸ ἄγχος τοῦ μικροῦ

(*) W. Trotter. Instincts of the Herd in Peace and War, Λονδίνον 1916.

παιδιοῦ εἶναι κι' αὐτὸ ἐκδήλωση τοῦ ἐνστικτοῦ τῆς ἀγέλης. Ἡ ἀντίδραση τοῦ ἀτόμου στὴν ἀγέλη, ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ χωρισμὸ τοῦ ἀπ' αὐτὴν, καὶ γι' αὐτὸ ὁ ἄνθρωπος φροντίζει νὰ τὴν ἀποφύγει. Ἄλλὰ ἡ ἀγέλη διώχνει κάθε τι τὸ νέο κι' ἀσυνήθιστο. Τὸ ἐνστικτο τῆς ἀγέλης εἶναι πρωτόγονο κι' ἀδιαίρετο (which cannot be split up).

Τὰ πρωτόγονα ἐνστικτα, θὰ ἦταν κατὰ τὸν Τρόττερ, τὰ ἐξῆς: τὸ ἐνστικτο αὐτοσυντήρησης, τὸ ἐνστικτο διατροφῆς, τὸ γενετήσιο ἐνστικτο καὶ τὸ ἐνστικτο τῆς ἀγέλης. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ μπορεῖ νὰ βροῖσκειται σ' ἀντίθεση μὲ τ' ἄλλα. Τὸ συναίσθημα ἐνοχῆς καὶ τὸ συναίσθημα τοῦ καθήκοντος, θὰ ἦταν οἱ δύο χαρακτηριστικότερες ἰδιότητες ἐνὸς ζώου μὲ ἐνστικτο ἀγέλης. Στὸ ἴδιο ἐνστικτο ἀνάγει ὁ Τρόττερ τὶς ἀπωστικὲς δυνάμεις ποὺ ἀνεκάλυψε στὸ ἄτομο ἢ ψυχάνάλυση, καὶ κατὰ συνέπεια, τὶς ἀντιστάσεις ποὺ συναντᾷ ὁ γιατρὸς κατὰ τὴν ψυχαναλυτικὴ θεραπεία. Ἡ γλώσσα χροστᾷ τὴ σημασία της στὸ γεγονός ὅτι ἐπιτρέπει τὴ συνεννόηση μεταξὺ τῶν μελῶν μιᾶς ἀγέλης καὶ σ' αὐτὴν στηρίζεται ὁ καθορισμὸς τῆς ταυτότητας τοῦ κάθε μέλους.

Ὅπως ὁ Λεμπὸν ἐπέμεινε κυρίως στοὺς προσωρινούς ὁμαδικούς σχηματισμούς, κι' ὁ Μὰκ Ντούγκαλ στοὺς μόνιμους σχηματισμούς, ὁ Τρόττερ συγκεντρώνει τὸ ἐνδιαφέρον του στοὺς γενικότερους σχηματισμοὺς τοῦ ἀνθρώπου, αὐτοῦ τοῦ πολιτικοῦ ζώου καὶ γυρεύει νὰ βρεῖ τὶς ψυχολογικὲς τὸν βάσεις. Ἡ παρατήρησή του ὅτι ὁ Βόρις Σίντις ἀνάγει τὸ ἐνστικτο τῆς ἀγέλης στὴν ἱκανότητα ὑποβολῆς εἶναι, εὐτυχῶς γι' αὐτόν, περιττὴ εἶναι μιὰ ἐξήγηση σύμφωνα μὲ ἀγνωστο πρότυπο, ἀνεπαρκῆς, κι' ἡ ἀναστροφή της, ἢ γνῶμη ὅτι μᾶλλον ἢ ἱκανότης ὑποβολῆς εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ ἐνστικτοῦ ἀγέλης, φαίνεται πολὺ φυσικώτερη.

Πολὺ περισσότερο ὁμως ἀπ' ὅ,τι στίς ἄλλες θεωρίες, θὰ μπορούσαμε νὰ παρατηρήσουμε στὴ θεωρία τοῦ Τρόττερ ὅτι δὲν δίνει ἀρκετὴ σημασία στὸ δημεγέρτη, ἐνῶ τὰ πράγματα μᾶς ὑποδεικνύουν ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ κατα-

λάβουμε τὸ πλήθος χωρὶς τὸ δημεγέρτη. Τὸ ἐνστικτο τῆς ἀγέλης δὲν δικαιολογεῖ τὴν ἑπάρξη τοῦ δημεγέρτη. Τὸν παίρνει σὰ νὰ παρουσιάζεται τυχαία, κι' ἔσπερα δὲν μπορούμε νὰ δοῦμε πῶς εἶναι δυνατόν τὸ ἐνστικτο αὐτὸ νὰ γεννήσει τὴν ἀνάγκη ἐνὸς θεοῦ: ἡ ἀγέλη δὲν ἔχει βροσκό. Μποροῦμε ἀκόμα ν' ἀποδείξουμε λανθασμένη τὴν ἀντίληψη τοῦ Τρόττερ μὲ ἐπιχειρήματα ψυχολογικά, δείχνοντας, μὲ κάποια πιθανότητα τουλάχιστον, πῶς τὸ ἐνστικτο τῆς ἀγέλης δὲν εἶναι ἀδιαίρετο, πῶς δὲν εἶναι πρωτόγονο ὅσο τὸ ἐνστικτο τῆς αὐτοσυντήρησης καὶ τὸ γενετήσιο ἐνστικτο.

Βέβαια, ἡ παρακολούθηση τῆς ὄντογονίας τοῦ ἐνστικτοῦ τῆς ἀγέλης δὲν εἶναι εὐκόλη. Ὁ φόβος τοῦ μικροῦ παιδιοῦ, ὅταν μείνει μοναχό, ποὺ ὁ Τρόττερ τὸν θεωρεῖ σὰν ἐκδήλωση τοῦ ἐνστικτοῦ τῆς ἀγέλης, μπορεῖ μὲ μεγαλύτερη πιθανοφάνεια νὰ ἐξηγηθεῖ ἄλλοιῶς. Εἶναι ἐκδήλωση ἀνικανοποίητης ἐπιθυμίας, μὲ ἀντικείμενο τὴ μητέρα, ἀργότερα κι' ἄλλα πρόσωπα τῆς οἰκογένειας, ἐπιθυμίας ποὺ τὸ παιδί δὲν ξέρεει οὔτε τὴν αἰτία της, οὔτε τὴ φύση της, καὶ ποὺ μόνο μὲ ἄγχος μπορεῖ νὰ ἐκδηλώσει (*). Ἄντι νὰ καταπραῦνθεῖ μὲ τὴν ἐμφάνιση ὁποιοδήποτε ἀνθρώπου τῆς «ἀγέλης», τὸ ἄγχος του προκαλεῖται ἀπεναντίας ἀπ' τὴν ἐμφάνιση ἐνὸς «ξένου». Ὅστερα τὸ παιδί γιὰ πολὺν καιρὸ δὲν ἔχει τὸ ἐνστικτο αὐτὸ τῆς ἀγέλης, τὸ ὁμαδικὸ αὐτὸ αἶσθημα. Τὸ ἐνστικτο καὶ τὸ αἶσθημα αὐτὸ δημιουργοῦνται σιγά-σιγά μόνο, ὅταν βροῖσκειται σ' ἐπαφὴ μὲ ἄλλα παιδιά, σὰν ἀποτέλεσμα τῶν σχέσεων μεταξὺ παιδιῶν καὶ γονέων, καὶ σὰν ἀντίδραση στὸ αἶσθημα τῆς ζήλειας, μὲ τὴν ὁποία τὸ μεγαλύτερο παιδί δέχεται τὴν παρεΐσφρηση τοῦ μικρότερου. Τὸ πρῶτο εὐχαρίστως θὰ παραμέριζε τὸ δεύτερο, γιὰ νὰ τὸ χωρῖσει ἀπ' τοὺς γονεῖς του, καὶ νὰ τὸ στερήσει ἀπὸ ὅλα τὰ δικαιώματά του· μπροστὰ ὁμως στὴν ἴση ἀγάπη ποὺ ἔκ-

(*) Προβλ. Einführung in der Psychoanalyse.

δηλώνουν οι γονείς προς όλα τα παιδιά τους, και μιά και είναι άνικανο να κρατήσει για πολύν καιρό τήν έχθρική του αυτή στάση, γίνεται στο τέλος μιά συνταύτιση μεταξύ όλων των παιδιών, και δημιουργείται ένα αίσθημα κοινότητας που παίρνει στο σχολείο μεγαλύτερη εξέλιξη. Η πρώτη απαίτηση που γεννιέται απ' τήν αντίδραση αυτή είναι η απαίτηση δικαιοσύνης, όμοιας συμπεριφοράς προς όλους. Ξέρουμε με πόση δύναμη και αλληλεγγύη επιβάλλεται η απαίτηση αυτή στο σχολείο. Αφού το κάθε παιδί δεν μπορεί να είναι πρώτο και προνομιούχο, πρέπει να είναι όλα ίσα, και κανένα να μην έχει ιδιαίτερη εύνοια ή ξεχωριστά προνόμια. Τη μεταβολή αυτή της ζήλειας σε αίσθημα αλληλεγγύης, που παρατηρείται στα παιδιά της ίδιας οικογένειας ή της ίδιας τάξης, θα μπορούσαμε να τη θεωρήσουμε άπιθανη, αν το ίδιο φαινόμενο δεν το παρατηρούσαμε κι' αργότερα, σ' άλλες περιπτώσεις. Σκεφθήτε το πλήθος των νέων γυναικών ή των ρομαντικών κοριτσιών, που ξρωτεύονται έναν τραγουδιστή ή έναν πιανίστα της μόδας, και στοιμώχονται γύρω του, μόλις τελειώσει η συναυλία.

Η κάθε μία έχει βέβαια λόγους να ζηλεύει όλες τις άλλες, επειδή όμως είναι πολλές και καμιά τους δεν έχει τη δυνατότητα να κρατήσει για τον εαυτό της το κοινό αντικείμενο του ξρωτά των, παραιτούνται όλες απ' αυτό, κι' αντί να μαλλιοτραβιούνται, ενεργούν σαν αλληλέγγυο πλήθος, θαυμάζουν όλες μαζί το είδωλό τους, και θα ήταν ευτυχισμένες αν μπορούσαν να μοιραστούν μιά μπούκλα των μαλλιών του. Αντίπαλες στην αρχή, κατώρθωσαν στο τέλος να συνταυτιστούν, κοινωνώντας στον ίδιο ξρωτα για το ίδιο αντικείμενο. Όταν μιά συναισθηματική κατάσταση μπορεί να τελειώσει με πολλούς τρόπους, η συνηθέστερη λύση είναι εκείνη που επιτρέπει κάποια σχετική ίκανοποίηση, ενώ άλλες, πολύ φυσικότερες, δεν γίνονται δεκτές, γιατί κάτω απ' τις συνθήκες που επιβάλλει η πραγματικότητα είναι ασυμβίβαστες με την πραγματοποίηση του σκοπού.

Όλες οι άλλες εκδηλώσεις, που διαπιστώνουμε τη χρησιμότητά τους στην κοινωνική ζωή, όπως η κοινή γνώμη, η αλληλεγγύη κτλ., βγαίνουν αναντίρροπα κι' αυτές απ' τη ζήλεια. Κανείς δεν πρέπει να ξεχωρίζει απ' τους άλλους, όλοι πρέπει να κάνουν τα ίδια, και να έχουν τα ίδια. Η κοινωνική δικαιοσύνη είναι η παραίτηση του κάθε ανθρώπου από πολλά πράγματα, για να παραιτηθούν απ' αυτά κι' οι άλλοι με τη σειρά τους, ή, πράγμα που είναι το ίδιο, να μη μπορέσουν να τα απαιτήσουν. Αυτή η απαίτηση ισότητας είναι η ρίζα της κοινωνικής συνείδησης και του αίσθηματος του καθήκοντος. Αυτήν βρίσκουμε άπροσδόκητα σαν αιτία εκείνου που η ψυχάνάλυση μας απέδειξε ότι είναι «μολυσματικό άγχος» των συφιλιδικών, άγχος που αντιστοιχεί στον άγωνα των δυστυχισμένων αυτών κατά της ύποσυνείδητης επιθυμίας τους να μεταδώσουν την άρρωστίαι τους σ' άλλους: γιατί να μένουν αυτοί μόνοι μολυσμένοι και να τους άρνωούνται τόσα και τόσα, ενώ οι άλλοι είναι γεροί κι' ελεύθεροι να πάρουν μέρος σ' όλες τις χαρές;

Την ίδια σημασία έχει και το ωραίο ανέκδοτο για την κρίση του Σολομώντα: αφού το παιδί της μιάς γυναίκας πέθανε, η άλλη δεν πρέπει να έχει ζωντανό παιδί. Η επιθυμία αυτή ήταν άρκετή για ν' αναγνωρίσει ο βασιληάς τη μητέρα του νεκρού παιδιού.

Έτσι το κοινωνικό αίσθημα στηρίζεται στη μετατροπή ενός αίσθηματος από έχθρικό, όπως ήταν στην αρχή, σε φιλικό, σε ένα είδος συνταύτισης. Καθ' όσο μπορούμε να παρακολουθήσουμε τη συνταύτιση αυτή από την άφετηρία της, φαίνεται να γίνεται κάτω από την επίδραση κοινής στοργής προς πρόσωπο έξω του όχλου. Δεν νομίζουμε ότι η ανάλυσή μας είναι πλήρης, μās άρκει όμως να τονίσουμε το χαρακτηριστικό αυτό, που συνίσταται στην απαίτηση όσο το δυνατό πιο απόλυτης ισότητας. Έξ άφορμής μάλιστα των δύο τέχνητων πληθών, της εκκλησίας και του στρατού, είδαμε ότι το

Όμαδική και Άτομική Ψυχολογία

κυριώτερο χαρακτηριστικό τους είναι τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἀρχηγὸς αἰσθάνεται τὴν ἴδια στοργὴν γιὰ ὅλα τοὺς τὰ μέλη.

Δὲν πρέπει ὅμως νὰ ξεχάσουμε ὅτι ἡ ἀπαιτήση τῆς ἰσότητος ποὺ διατυπώνουν οἱ ὄχλοι ἀφορᾷ μόνο τὰ μέλη καὶ ὄχι τὸν ἀρχηγό. Πολλοὶ ἴσοι, ἱκανοὶ νὰ συνταυτισθοῦν ὁ ἓνας μὲ τὸν ἄλλον, κι' ἓνας μόνο ἀνώτερος. Γι' αὐτὸ παίρνουμε τὸ θάρρος νὰ διορθώσουμε τὴν ἀντίληψη τοῦ Τρόττερ, λέγοντας ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι τόσο «ζῶο ἀγέλης», ὅσο ζῶο ὀρδῆς, στοιχεῖο δηλαδὴ ὀρδῆς, ποὺ ὀδηγεῖται ἀπὸ ἀρχηγό.

X

ΠΛΗΘΟΣ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΓΟΝΗ ΟΡΔΗ

Στὰ 1917 δέχτηκα τὴν ὑπόθεσι τοῦ Δαρβίνου ὅτι ἡ πρωτόγονη μορφή τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας θάταν ἡ ὀρδή μὲ τὴν ἀπόλυτη κυριαρχία ἐνὸς ἀντρα. Προσπάθησα τότε ν' ἀποδείξω ὅτι οἱ θεσμοὶ τῆς ὀρδῆς αὐτῆς ἀφίσαν ἀνεξάλειπτα ἴχνη στὴν κληρονομικὴ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος, καὶ κυρίως ὅτι ἡ ἐξέλιξι τοῦ τοτεμισμού, τῆς ἀρχῆς αὐτῆς τῆς θρησκείας, τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς διαφοροποίησης, ἔχει σχέση μὲ τὴ βίαια καθάρσι ἐνὸς ἀρχηγοῦ καὶ τὴν ἀντικατάστασι τῆς πατρικῆς ὀρδῆς ἀπὸ ἀδελφικὴ κοινότητα. (*) Εἶν' ἀλήθεια πὼς αὐτὸ δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ὑπόθεσι ἀνάμεσα στὶς τόσες ἄλλες, μὲ τίς ὁποῖες οἱ ἱστορικοὶ τῆς ἀνθρωπότητος θέλησαν νὰ διαφωτίσουν τὴν προϊστορία: μιὰ just so a story, κατὰ τὴν ἔκφρασι ἐνὸς τῶν ἀγαπητῶν ἀγγλων κριτικῶν μου (Κραίγκερ). Νομίζω ὅμως ὅτι δὲν εἶναι περιφρονησίμη μιὰ ὑπόθεσι ποὺ προσφέρεται, ὅπως αὐτῇ, στὴν ἐξήγησι καὶ στὴ σύνθεσι γεγονότων ἀπὸ πεδία ὀλοένα καὶ πιὸ μακρυνά.

Στὰ ἀνθρώπινα πλήθη ξαναβρίσκουμε τὴ γνωστὴ

(*) «Totém καὶ Ταμποῦ».

μας αὐτὴ εἰκόνα, τὴν εἰκόνα τῆς πρωτόγονης ὀρδῆς: ἓνα ἄτομο, προικισμένο μ' ἐξαιρετικὴ δύναμι, εἶναι ἀρχηγὸς πλήθους ἴσων συντρόφων. Ἡ ψυχολογία τοῦ πλήθους αὐτοῦ, ὅπως μᾶς τὴν ἔδειξαν οἱ περιγραφές, ποὺ τόσο συχνὰ ἀναφέραμε, ἡ ἐξαφάνισι δηλαδὴ τῆς ἐνσυνειδήτης προσωπικότητος, ὁ προσανατολισμὸς τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν αἰσθημάτων ὅλων πρὸς μιὰ καὶ μόνη κατεύθυνσι, ἡ ἐπικράτησι τῆς ὑποσυνειδήτης συναισθηματικῆς καὶ ψυχικῆς ζωῆς, ἡ τάσι πρὸς ἀμεση πραγματοποίηση κάθε πρόθεσις, ἡ ψυχολογία αὐτῆ ἀντιστοιχεῖ, λέμε, σὲ παλινδρόμησι πρὸς πρωτόγονη ψυχικὴ δράσι, σὰν αὐτὴ ποὺ ὑπάρχει στὴν πρωτόγονη ὀρδή.

Ὁ γενικὸς χαρακτηρισμὸς, ποὺ δώσαμε πάρα πάνω γιὰ τοὺς ἀνθρώπους, ἐφαρμόζεται ἰδιαίτερα στὴν πρωτόγονη ὀρδή. Ἡ θέλησι τοῦ ἀτόμου ἦταν πολὺ ἀδύνατη γιὰ νὰ ριψοκινδυνεύσει σὲ δράσι. Οἱ ὀμαδικές παρορμήσεις, ἦταν τότε οἱ μόνες δυνατές παρορμήσεις. Ἀτομικὴ θέλησι δὲν ὑπῆρχε. Ἡ παράστασι δὲν τολμοῦσε νὰ μετατραπῆ σὲ θέλησι, ἀν δὲν τὴν ἐνίσχυε ἡ ἀντίληψη τῆς γενικῆς τῆς διάδοσις. Ἡ ἀδυναμία αὐτῆ τῶν παραστάσεων ἐξηγεῖται μὲ τὴ δύναμι τοῦ συναισθηματικοῦδεσμοῦ ποὺ ἔνωσε τὸν καθένα πρὸς ὅλους τοὺς ὁμοίους του· ἀλλὰ κι' ἡ ὁμοιότητα τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς, κι' ἡ ἔλλειψι ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας συνετέλεσαν κι' αὐτὲς στὴν ἐμφάνισι τῆς ὁμοφωνίας τῶν ψυχικῶν πράξεων. Ἀκόμη κι' ἡ ἀνάγκη τῆς ἀφοδεύσεως συμβιβάζεται μὲ κοινὴ ἱκανοποίηση, ὅπως τὸ βλέπουμε καὶ σήμερα ἀκόμη στὰ παιδιὰ καὶ τοὺς φαντάρους. Ἡ μόνη ἐξαίρεσι εἶναι ἡ γενετήσια πράξι, ὅπου ἡ παρουσία τρίτου προσώπου εἶναι τουλάχιστον περιττή, γιὰ τὸ πρόσωπο αὐτὸ καταδικάζεται τουλάχιστον σὲ στενόχωρη ἀναμονή. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀντίδρασι τῆς σεξουαλικῆς ἀνάγκης (τῆς γενετήσιας ἱκανοποίησης) στὸ ἐνστικτο τῆς ἀγέλης, θὰ μιλήσουμε γι' αὐτὴν πάρα κάτω.

Ἔτσι τὸ πλήθος μᾶς παρουσιάζεται σὰν πρωτόγονη ὀρδή ἀναστημένη. Ὅπως ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος ἐπι-

ζει πραγματικά σε κάθε άτομο, έτσι και κάθε πλήθος ανθρώπων μπορεί να ξαναδημιουργήσει την πρωτόγονη ορδή. Πρέπει να βγάλουμε το συμπέρασμα ότι η ομαδική ψυχολογία είν' η παλιότερη ψυχολογία των ανθρώπων. Τα στοιχεία που απομονωμένα από κάθε τι σχετικό με τον όχλο, μās επέτρεψαν να συγκροτήσουμε την ατομική ψυχολογία, διαφοροποιήθηκαν πολύ άργα από την ομαδική ψυχολογία, προοδευτικά και, στις ημέρες μας ακόμη, μόνο ως ένα βαθμό. Θα προσπαθήσουμε να δείξουμε την αφετηρία της εξέλιξης αυτής.

Μια πρώτη σκέψη, που μās έρχεται στο νοῦ, δείχνει σε ποιά σημείο η διαπίστωση που διατυπώσαμε χρειάζεται κάποια διόρθωση. Πρέπει να παραδεχτούμε ότι η ατομική ψυχολογία είναι μάλλον τόσο παλιά, όσο κι' οι ομαδική, γιατί, σύμφωνα με ό,τι ξέρουμε, θα υπήρξαν ασφαλώς απ' την πρώτη στιγμή δυο ψυχολογίες, η ψυχολογία της μάζας κι' η ψυχολογία του πατέρα, του αρχηγού, του ημεγέροη. Τα άτομα της μάζας συνδέονται μεταξύ τους, όπως συνδέονται και σήμερα, μα ο πατέρας της πρωτόγονης ορδής ήταν ελεύθερος. Αν και μόνος, οι διανοητικές του πράξεις ήταν δυνατές κι' ανεξάρτητες, η θέλησή του δεν είχε ανάγκη να ενισχυθεί από ξένες θελήσεις. Φαίνεται λοιπόν λογικό να συμπεράνουμε ότι το έγω του δεν περιοριζόταν πολύ από έρωτικούς δεσμούς, πώς δεν αγαπούσε άλλον απ' τον εαυτό του, και πώς τους άλλους τους εκτιμούσε μόνο έφ' όσον μπορούσαν να χρησιμεύσουν στην ικανοποίηση των αναγκών του. Το έγω του δεν εγκαταλείποταν υπερβολικά στα αντικείμενα.

Στην πρώτη εποχή της ιστορίας του ανθρώπου ήταν ο υπεράνθρωπος, που περιμένει τον έρχομό του ο Νίτσε στο μακρινό μέλλον. Και σήμερα ακόμη, τα άτομα που αποτελούν τον όχλο πρέπει να ξέρουν πώς ο αρχηγός τους αγαπά όλους ίδια, μα ο αρχηγός δεν έχει ανάγκη ν' αγαπά κανέναν, είναι αφέντης, ο ναρκισσισμός του είν' απόλυτος, με πεποίθηση κι' ανεξαοησία. Εξ-

ρουμε ότι η αγάπη σηκώνει εμπόδια στο ναρκισσισμό, συντελώντας έτσι στην πρόοδο του πολιτισμού.

Ο πατέρας της πρωτόγονης ορδής δεν ήταν αδύνατος, όπως έγινε αργότερα, όταν θεοποιηθήκε. Όταν πέθανε, έπρεπε να τον αντικαταστήσουν, και ασφαλώς θα τον αντικαταστάσει ο μικρότερος γυιός του, που ως τότε ήταν απλό άτομο της ομάδας, όπως όλα τα άλλα. Θα είναι ασφαλώς δυνατό να μετατρέψουμε την ομαδική ψυχολογία σ' ατομική, να βρούμε τους όρους που προϋποθέτει ή μεταβολή αυτή, όπως στις μέλισσες, όπου σε περίπτωση ανάγκης, είναι δυνατόν μια κάμπια να γίνει βασίλισσα, αντί εργάτρια. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η κατάσταση ήταν η εξής: ο πρωτόγονος πατέρας έμπόδιζε τους γυιούς του να ικανοποιήσουν τις άμεσες γενετήσιες τάσεις τους: τους επέβαλε την αποχή, και το αποτέλεσμα ήταν η δημιουργία συναισθηματικών δεσμών προς αυτόν και μεταξύ τους. Τους έμπασε, μπορούμε να πούμε, δια της βίας στην ομαδική ψυχολογία. Η γενετήσια ζηλοτυπία του κι' η απολυταρχία του εδημιούργησαν, σε τελευταία ανάλυση, την ομαδική ψυχολογία (*).

Ο διάδογός του έβλεπε να του ανοίγεται ο δρόμος προς τη γενετήσια ικανοποίηση, πράγμα που είχε ως αποτέλεσμα την επιβολή της ατομικής ψυχολογίας πάνω στην ομαδική. Η κατεύθυνση της γενετήσιας ορμής του προς μια γυναίκα, η δυνατότητα της άμεσης ικανοποίησης των γενετησίων αναγκών του, ελάττωναν τη σημασία των τάσεων που είχαν παρεκκλίνει απ' τον γενετήσιο σκοπό και μεγάλωναν ανάλογα το βαθμό του ναρκισσισμού. Στο τελευταίο κεφάλαιο του έργου αυτού θα ξαναμιλήσουμε για τις σχέσεις του έρωτα με τη διάπλαση του χαρακτήρα.

(*) Μπορούμε ακόμη να δεχθούμε πώς οι γυιοί, διωγμένοι, χωρισμένοι απ' τον πατέρα, πέρασαν το στάδιο της συνταύτισης κι' αφού ανυψώθηκαν ως τον φιλομόφυλο έρωτα, απέκτησαν την ελευθερία που τους επέτρεψε να σκοτώσουν τον πατέρα.

“Ας τονίσουμε ακόμη τις πολύ χαρακτηριστικές αναλογίες που υπάρχουν μεταξύ της πρωτόγονης ὀρθῆς καὶ τῆς ὀργάνωσης πού ἐξασφαλίζει σήμερα τὴ συνοχὴ ἑνὸς τεχνιτοῦ πλήθους. Εἶδαμε πὼς ὁ στρατὸς καὶ ἡ ἐκκλησία βασίζονται στὴν ψευδαίσθηση, ἢ ἂν θέλετε, στὴν παράσταση ἀρχηγοῦ πού ἀγαπάει ὅλους τοὺς κατωτέρους του ἴδια καὶ ὅμοια. Αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι παρὰ ἰδεαλιστικὴ μετατροπὴ ὄρων πού υπάρχουν στὴν πρωτόγονη ὀρθή, ὅπου ὅλοι οἱ γυιοὶ ξέρουν ὅτι τὸ ἴδιο τοὺς καταδιώκει ὁ πατέρας, καὶ τὸν ἴδιο φόβο ἐμπνέει σ’ ὅλους. Ἡ ἀμέσως μάλιστα ἐπόμενη μορφὴ τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας, ἢ τοτεμικὴ πατριὰ, στηρίζεται στὴ μετατροπὴ αὐτῆ, πού ἀποτελεῖ τὴ βάση ὅλων τῶν κοινωνικῶν καθηκόντων. Ἡ τεράστια δύναμη τῆς οἰκογένειας, σὰν φυσικοῦ ὀμαδικοῦ σχηματισμοῦ, βγαίνει ἀκριβῶς ἀπ’ τὸν πίστη αὐτῆ στὴν ἴδια ἀγάπη τοῦ πατέρα πρὸς ὅλα τὰ παιδιά του, πίστη πού δικαιολογοῦν τὰ πράγματα.

Ὁ παραλληλισμὸς ὅμως τοῦ πλήθους μὲ τὴν πρωτόγονη ὀρθὴ μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει ἀκόμα πιὸ ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες. Αὐτὸς θὰ ρίξει φῶς σ’ ὅ,τι μένει ἀκόμα ἀκατάληπτο καὶ μυστηριώδες στὸν ὀμαδικὸ σχηματισμὸ, σ’ ὅλα τὰ γεγονότα πού χαρακτηρίζουμε μὲ τις μυστηριώδεις λέξεις ὑπνωτισμὸς καὶ ὑποβολή. Ἀς θυμηθοῦμε ὅτι ἡ ὑπνωτικὴ κατάσταση ἔχει κάτι τὸ ἐξαιρετικὰ ἀνησυχητικὸ. Καὶ τὸ ἀνησυχητικὸ αὐτὸ σημεῖο, δὲν μπορεῖ νὰ προέρχεται παρὰ ἀπὸ τὸ γεγονὸς τῆς κατὰ πνιξης παληῶν καὶ δυνατῶν αἰσθημάτων, ἐπιθυμιῶν καὶ τάσεων (*). Ἀς θυμηθοῦμε ἀκόμα πὼς ἡ ὑπνωτικὴ κατάσταση ἐπιβάλλεται ἀπ’ τὰ ἔξω. Ὁ ὑπνωτιστὴς διατείνεται ὅτι κατέχει μυστηριώδη δύναμη, ἢ, πράγμα πού κάνει τὸ ἴδιο, τὸ ὑποκείμενο ἀποδίδει στὸν ὑπνωτιστὴ μυστηριώδη δύναμη, πού παραλβεῖ τὴ θέλησή του. Ἡ μυστηριώδης αὐτὴ δύναμη, πού λέγεται συνήθως ζωϊκός:

(*) Das Unheimliche, «Imago» Ε', 1919.

μαγνητισμὸς, εἶναι ἀσφαλῶς ἡ ἴδια μὲ κείνην πού ἀποτελεῖ γὰρ τοὺς ἀγρίους τὴν πηγὴ τοῦ ταμποῦ· εἶναι ἡ δύναμη πού βγαίνει ἀπ’ τοὺς βασιληάδες καὶ τοὺς ἀρχηγούς καὶ βάζει σὲ κίνδυνο ὅσους τοὺς πλησιάζουν (τὸ μ ἄ ν α). Πὼς ἐκδηλώνει ὁ ὑπνωτιστὴς τὴ δύναμη πού κατέχει; Διατάζοντας τὸ ὑποκείμενο νὰ τὸν κυττάξει στὰ μάτια· εἶναι ὁ χαρακτηριστικὸς τρόπος ὑπνωτισμοῦ μὲ τὸ βλέμμα. Ἀλλὰ ἡ παρατήρηση τοῦ βασιληᾶ εἶναι ἐκεῖνο ἀκριβῶς πού ἔχει γὰρ τὸν ἀγριο τοὺς μεγαλύτερους κινδύνους, ὅπως ἀργότερα ὁ θνητὸς δὲν μπορεῖ νὰ παρατηρήσει ἀκίνδυνα τὸ Θεό. Ὁ Μωϋσῆς εἶναι ἀναγκασμένος νὰ μεσιτέψει μεταξὺ τοῦ λαοῦ του καὶ τοῦ Γεχωβᾶ, γιατί ὁ λαὸς του δὲν μπορεῖ νὰ κυττάξει ὁ ἴδιος τὸ θεό· καὶ ὅταν γυρῆ ἀπ’ τὸ Σινᾶ, τὸ πρόσωπό του ἀστράφτει, γιατί, ὅπως καὶ στὸ μεσάζοντα τῶν ἀγρίων (*) ἔνα μέρος τοῦ μᾶνα ἔμεινε πάνω του.

Μποροῦμε πάντως νὰ προκαλέσουμε καὶ ἄλλοιῶς τὴν ὑπνωτικὴν κατάσταση, βάζοντας τὸ ὑποκείμενο νὰ κυττάξει ἕνα γυαλιστερό ἀντικείμενο, ἢ νὰ ἀκούει κάποιον μονότονο ἤχο. Ἀλλὰ ἡ μέθοδος εἶναι ἀμφίβολη, καὶ ἔδωσε ἀφορμὴ σ’ ἕνα σωρὸ ἀνεπαρκεῖς καὶ σφαλερῆς ἀκόμα θεωρίες. Στὴν πραγματικότητά ἡ μέθοδος αὐτὴ συγκεντρώνει ὅλη τὴν ἐνσυνείδητη προσοχὴ τοῦ ὑποκειμένου. Εἶναι σὰν τὸν λέει ὁ ὑπνωτιστὴς: «Τώρα νὰ ἀσχολεῖσαι μόνο μὲ μένα, ὁ ἄλλος κόσμος δὲν σ’ ἐνδιαφέρει». Εἶναι βέβαιος πὼς ἂν ἔλεγε τὰ λόγια αὐτά, δὲ θᾶγε κατένενα πρακτικὸ ἀποτέλεσμα, γιατί ἀπλῶς θ’ ἀποτραβοῦσε τὸ ὑποκείμενο ἀπ’ τὴν ὑποσυνείδητή του στάση καὶ θὰ τὸ ἐσπρωχνε στὴν ἐνσυνείδητη ἀντίδραση. Ἐνῶ ὅμως ὁ ὑπνωτιστὴς ἀποφεύγει νὰ τραβήξει τὴν ἐνσυνείδητη σκέψη τοῦ ὑποκειμένου πάνω στὶς δικές του προθέσεις, καὶ τὸ ἀφίνει νὰ βυθίζεται σὲ στάση πού τοῦ δείχνει τὸν κόσμο σὰν πρᾶγμα χωρὶς κανένα ἐνδιαφέρον, ὅλη ἡ προσοχὴ τοῦ

(*) Πρβλ. «Τοτέμ καὶ Ταμποῦ», καὶ τίς πηγές πού ἀναφέρονται ἐκεῖ.

υποκειμένου συγκεντρώνεται ασυναίσθητα στον ύπνωτιστή και μεταξύ αυτού και του ύπνωτιστή δημιουργείται μια στάση επαφής, μεταφοράς. Οι έμμεσοι μέθοδοι ύπνωτισμού, έχουν ως αποτέλεσμα, όπως και οι τεχνικές μέθοδοι των λογοπαιγνίων και των εθνολογημάτων, την παρεμπόδιση ωρισμένων ψυχικών εξεργασιών, που θα έδυσκόλευαν την υποσυνείδητη εξεργασία, και τέλος καταλήγουν στο ίδιο αποτέλεσμα με τις άμεσες επιρροές που εξασκεί το κύτταγμα γυαλιστερών αντικειμένων, ή οι ύπνωτιστικές χειρονομίες. (*)

Ο Φέρεντσι έχει δίκιο λέγοντας πως όταν ο ύπνωτιστής διατάξει το υποκείμενο να κοιμηθεί, παίρνει απέναντί του τη θέση των γονέων. Νομίζει ότι μπορεί να διακρίνει δυο ποιικιλίες ύπνωτικής κατάστασης: εκείνη που είναι αποτέλεσμα πραϋντικής, χαδιάρικης υποβολής, κι' εκείνη που γίνεται με απειλητική διαταγή. Η πρώτη είναι η μητρική, ή δεύτερη ή πατρική ύπνωτική κατάσταση (**). Έξ άλλου η διαταγή του ύπνωτιστή δεν

(*) Το γεγονός ότι το υποκείμενο συγκεντρώνει την υποσυνείδητη προσοχή του στον ύπνωτιστή, ενώ η συνείδησή του απασχολείται με αδιάφορα πράγματα, έχει σχέση με διαπιστώσεις που έγιναν κατά τη διάρκεια πολλών περιπτώσεων ψυχαναλυτικής θεραπείας και που αξίζει να τις αναφέρουμε εδώ. Όταν γίνεται η ψυχανάλυση ενός άρρωστου, είναι αδύνατο ο άρρωστος να μη βεβαιώσει, τουλάχιστον για μια φορά, πως καμιά ιδέα δεν του έρχεται πειά στο νου. Οι ελεύθεροι συνδυασμοί του αποκλείονται κι' οι παρορμήσεις που τους διεγείρουν συνήθως μένουν χωρίς αποτέλεσμα. "Αν όμως τον πείσουμε, ο άρρωστος θα ομολογήσει στο τέλος πως συλλογίζεται το τοπείο που βλέπει έξω απ' το παράθυρο, την αίθουσα όπου γίνεται ή εξέτασή του, την ταπεταρία του τοίχου, ή τον πολυέλαιο που κρέμεται απ' το ταβάνι. "Έτσι διαπιστώνουμε ότι αρχίζει να υψίσταται τη μεταφορά, ότι είναι ακόμα απορροφημένος από υποσυνείδητες ιδέες, που έχουν σχέση με το γιατρό, κι' οι ιδέες του παύουν να είναι αποκλεισμένες, μόλις του εξηγήσουμε το γεγονός αυτό.

(**) Introjection und Uebertragung «Jahrbuch der Psychoanalyse» Α', 1909.

είναι παρ' διαταγή αδιαφορίας προς όλον τον γύρο κόσμο και συγκέντρωσης ολοκλήρου του ενδιαφέροντος στο πρόσωπο του ύπνωτιστή. "Έτσι το καταλαβαίνει και το ίδιο το υποκείμενο, αφού η αδιαφορία αυτή αποτελεί το ψυχολογικό χαρακτηριστικό του ύπνου, και σ' αυτήν στηρίζεται ή σχέση του φυσιολογικού ύπνου προς την ύπνωτική κατάσταση.

"Έτσι, ο ύπνωτιστής, εφαρμόζοντας τις μεθόδους του, ξυπνάει μες στο υποκείμενό του μέρος της αρχέγονης κληρονομίας του, που έχει ήδη εκδηλωθεί στη στάση του προς τους γονείς του, και ιδίως στην ιδέα του για τον πατέρα, που τον φανταζότανε σαν πανίσχυρο κι' επικίνδυνο πρόσωπο, που μόνο παθητική και μαζοχιστική στάση μπορούσε να κρατήσει απέναντί του, που δεν μπορούσε να σηκώσει ενάντια τη θέλησή του και δεν μπορούσε ν' αντιμετωπίσει το βλέμμα του, χωρίς αυτό να είναι απόδειξη ένοχου θράσους. "Έτσι μόνο μπορούμε ν' αντιληφθούμε τη στάση του ατόμου της πρωτόγονης ορδής απέναντι του πατέρα της ορδής. "Όπως ξέρουμε κι' από άλλες αντιδράσεις, ή ικανότητα του ανθρώπου να ξαναζει αρχέγονες καταστάσεις διαφέρει απ' το ένα άτομο στο άλλο. Το υποκείμενο όμως μπορεί να κρατήσει αμυδρή γνώση του γεγονότος ότι κατά βάθος ή ύπνωτική κατάσταση δεν είναι παρά παιχνίδι, ψεύτικη αναζωπύρωση των παληών εκείνων ψευδαισθήσεων, κι' αυτό αρκεί για να το δπλίσει με αρκετή αντίδραση κατά των πολύ σοβαρών συνεπειών της ύπνωτικής κατάργησης της θέλησης.

"Έτσι, κάθε τι το ανησυχητικό, το καταθλιπτικό, που συναντούμε στους ομαδικούς σχηματισμούς, και που εκδηλώνεται με φαινόμενα ομαδικής υποβολής, μπορεί να εξηγηθεί, με την ομοιότητα του πλήθους προς την πηγή του, την πρωτόγονη ορδή. Ο δημεγέρτης ένσαρκώνει πάντοτε τον επίφοβο πρωτόγονο πατέρα, το πλήθος θέλει να δεσπόζεται από μια δύναμη απεριόριστη, ζητάει δυνάστη, ή για να χρησιμοποιή-

σουμε την έκφραση του Λεμπόν, διψάει για ύποταγή. Ο πρωτόγονος πατέρας είναι το ιδεώδες του πλήθους που επιβάλλεται στο άτομο, αφού αντικατέστησε το ιδεώδες του εγώ. Η ύπνωτική κατάσταση μπορεί πολύ σωστά να ονομασθεί πλήθος από δυο άτομα: ο όρισμός αυτός πρέπει να συμπληρωθεί, για να μπορεί να εφαρμοσθεί στην ύποβολή: στο πλήθος αυτό από δυο άτομα, το υποκείμενο που υφίσταται την ύποβολή, πρέπει να έμψυχώνεται από πεποίθηση, που δεν στηρίζεται στην αντίληψη ή τη λογική, αλλά σε έρωτικό δεσμό. (*)

ΙΑ'

ΕΝΑΣ ΒΑΘΜΟΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ ΤΟΥ ΕΓΩ

Αν εξετάσουμε τη ζωή του σημερινού ανθρώπου, παίρνοντας για βάση τις περιγραφές που μας έδωσαν οι διάφοροι συγγραφείς για την ομαδική ψυχολογία, θα βρεθούμε μερικές φορές σε δυσκολίες που μπορούν να απογοητεύσουν όποιον δοκιμάσει τη σύνθεση αυτή. Κάθε άτομο ανήκει σε πολλά πλήθη, έχει τις πιο διάφορες συντατίσεις, κατευθύνεται από τους διάφορους δεσμούς του προς ένα σωρό πλευρές και έπλασε το ιδεώδες του εγώ σύμφωνα με τα πιο διαφορετικά πρότυπα. Έτσι

(*) Νομίζω ότι μπορώ να τονίσω το γεγονός ότι οι συλλογισμοί που αναπτύξαμε στο κεφάλαιο αυτό μας επιτρέπουν να ανατρέξουμε στην αντίληψη που διατύπωσε ο Μπερνέμ για την ύπνωτική κατάσταση, και που αντιτίθεται στην απλοικότερη αντίληψη των παλαιότερων. Ο Μπερνέμ ενόμιζε ότι μπορούσε να αναγάγει όλα τα ύπνωτικά φαινόμενα στην ύποβολή, ενώ αυτή δεν μπορούσε να αναχθεί πουθενά άλλο. Κατά τη γνώμη μας η ύποβολή δεν είναι παρά εκδήλωση της ύπνωτικής κατάστασης, που οφείλεται σε ένσυνείδητη προδιάθεση κι' ότι η προδιάθεση αυτή ανάγεται στην πρωτόγονη ιστορία της ανθρώπινης οικογένειας.

κάθε άτομο αποτελεί μέρος πολλών ομαδικών ψυχών. της ψυχής της φυλής του, της τάξης του, της θρησκείας του, του κράτους του κλπ., κι' ακόμα μπορεί να ανιψωθεί ως ένα βαθμό ανεξαρτησίας και πρωτοτυπίας. Οι μόνιμοι αυτοί ομαδικοί σχηματισμοί έχουν ομοιόμορφα αποτελέσματα, που επιβάλλονται στον παρατηρητή με λιγότερη δύναμη απ' ό,τι οι εκδηλώσεις των προσωρινών πληθών, που δημιουργούνται και διαλύονται γρήγορα, και που έδωσαν στον Λεμπόν τα στοιχεία για τον λαμπρό χαρακτηρισμό του της ομαδικής ψυχής και σ' αυτά τα θορυβώδη, τα εφήμερα πλήθη, που συνυπάρχουν με τα μόνιμα, παρατηρούμε το θαύμα της τέλει, αν και παροδικής εξαφάνισης κάθε ατομικής ιδιομορφίας.

Δοκιμάσαμε να εξηγήσουμε το θαύμα αυτό, υποθέτοντας ότι οφείλεται στην παραίτηση του ατόμου από το ιδεώδες του εγώ του, προς όφελος του ομαδικού ιδεώδους, που ένσαρκώνεται απ' τον αρχηγό. Πρέπει να προσθέσουμε ότι το θαύμα αυτό δεν είναι ίδιο σ' όλες τις περιπτώσεις. Πολλές φορές το εγώ και το ιδεώδες του εγώ δεν είναι τελείως χωρισμένα, μπορούν να εξακολουθούν να συνυπάρχουν, και το εγώ να κρατήσει ως ένα τουλάχιστον βαθμό την προηγούμενη ναρκισσική του επάρκεια. Η έκλογη του αρχηγού διευκολύνεται τότε πολύ. Αρκεί να έχει τις ιδιότητες των ατόμων αυτών σε μεγάλο βαθμό καθαρότητας και να επιβάλλεται στα άτομα με τη δύναμή του και τη μεγάλη του έρωτική ελευθερία, για να αναγνωρισθεί αρχηγός και να του δοθεί μια παντοδυναμία, που δε θα τη ζητούσε αλλοιώς. Όσο για τους άλλους, εκείνους που το ιδεώδες του εγώ τους δε θα ένσαρκώνονταν τελείως στον αρχηγό, παρασύρονται με την «ύποβολή», δηλαδή με τη συνταύτιση.

Βλέπουμε ότι η συμβολή μας στη εξέγηση της έρωτικής ύψης του όχλου περιορίζεται στη διάκριση μεταξύ εγώ και ιδεώδους του εγώ, και, κατά συνέπεια, μεταξύ δύο ποικιλιών δεσμών, που η μία αποτελείται

από τη συνταύτιση κι' ή άλλη απ' την αντικατάσταση του ιδεώδους του εγώ από εξωτερικό έρωτικό αντικείμενο. Η υπόθεσή μας ήτι υπάρχει ο βαθμός αυτός του εγώ, υπόθεση που αποτελεί το πρώτο βήμα της ανάλυσης του εγώ, δικαιολογείται ολοένα και περισσότερο από τις πιο διάφορες πλευρές της ψυχολογίας. Στην «Εισαγωγή στο Ναρκισσισμό» (*) προσπάθησα να συγκεντρώσω τα δεδομένα της παθολογίας που υποστηρίζουν τη διάκριση αυτή. Όλα όμως τα δεδομένα δικαιολογούν την έλπίδα, ότι βαθύτερη ψυχολογική μελέτη των ψυχώσεων θα δείξει καθαρά τη σημασία της. Άς θυμηθοῦμε μονάχα το γεγονός ότι το εγώ, όταν φθάσει στο βαθμό αυτό εξέλιξης, συνδέει ένα αντικείμενο προς το ιδεώδες του εγώ, απόρροια του ίδιου του εγώ, και μπορούμε να δούμε ν' αναπαράγονται, μεταξύ εγώ και ιδεώδους του εγώ, δράσεις κι' αντιδράσεις που ή θεωρία των νευρώσεων μας έδειξε ότι συμβαίνουν μεταξύ του εξωτερικού αντικειμένου και του συνόλου του εγώ.

Έδώ θα εξετάσω μιὰ μόνον απ' τις διάφορες συνέπειες, που μπορεί να έχει ή άποψη αυτή, πράγμα που συγχρόνως θα μου επιτρέψει να διευκρινίσω κάποιο πρόβλημα που αναγκάστηκα ν' αφήσω άλλοτο σ' άλλη μελέτη (**). Όλες οι ψυχικές διαφοροποιήσεις που ξέρουμε, αντιτάσσουν στην ψυχική λειτουργία καινούργιες δυσκολίες, αυξάνουν την αδυναμία της, και μπορούν να γίνουν άφετηρία στάσης της λειτουργίας κι' άρρώστειας. Έτσι ή γέννηση αποτελεί μετάβαση από τον απόλυτως αυτόρρη ναρκισσισμό στην αντίληψη μεταβλητού εξωτερικού κόσμου και στην πρώτη ανακάλυψη αντικειμένων αποτελέ-

(*) Jahrbuch der Psychoanalyse, 5', 1914.—Sammlung kleiner, Schriften zur Neurosenlehre, 8' σειρά.

(**) Trauer und Melancholie, «Internat. Zeitschrift f. Psychoanal.», Δ' 1916—18 «Sammlung kleiner Schriften» zur Neurosenlehre, 8' σειρά.

σμα της πολύ ριζικής αυτής μεταβολής είναι ότι δεν μπορούμε να βαστήξουμε για πολὺν καιρό τη νέα κατάσταση, που δημιουργεί ή γέννηση, ότι ξεφεύγουμε απ' αυτήν περιοδικά, για να ξανάβρούμε στον ύπνο την παλιότερη απάθειά μας και την απομόνωσή μας απ' τον εξωτερικό κόσμο. Η επάνοδος αυτή στην προηγούμενη κατάσταση οφείλεται και σε κάποια προσαρμογή στον εξωτερικό κόσμο, που, χάρις στην περιοδική αλληλοδιαδοχή της μέρας και της νύχτας, καταργεί για κάμποσον καιρό το μεγαλύτερο μέρος των έρεθισμών που ύφιστάμεθα την ώρα της ενεργού ζωής μας.

Κατά τη διάρκεια όμως της εξέλιξής μας, περάσαμε από μιὰ ψυχική διαφοροποίηση, με σχηματισμό ενός συνεχούς εγώ απ' τη μιὰ μεριά, κι' ενός υποσυνειδήτου, άπωθημένου, εξωτερικού εγώ απ' την άλλη και ξέρουμε πώς ή σταθερότητα του νέου αυτού κτήματος είναι εκτεθειμένη σε αδιάκοπους κινδύνους. Στον ύπνο και τη νευρώση, το εγώ αυτό, το υποσυνειδητο, το έξωρισμένο, προσπαθεί με κάθε τρόπο, να μπει στη συνείδηση, παραβιάζοντας τις πόρτες της, που φυλάγονται από διαφόρων ειδών αντιστάσεις· κι' όταν ο γερός άνθρωπος είναι ξύπνιος, καταφεύγει σ' ένα σωρό ιδιαίτερα τεχνάσματα, για ν' αφήσει το άπωθημένο αυτό μέρος του εγώ του, που του υπόσχεται κάποια ήδονή, να μπει προσωρινά στο άλλο εγώ, παρακάμπτοντας τις δυσκολίες και ξεγελώντας τις αντιστάσεις. Άπ' την άποψη αυτή πρέπει να εξηγήσουμε το εύφολόγημα και το χιοῦμορ, κι' ως ένα σημείο και γενικά το κωμικό. Όσοι κατέχουν την ψυχολογία των νευρώσεων θα βροῦν εύκολα ανάλογα παραδείγματα, λιγότερο γενικά ίσως. Δεν επιμένω όμως, γιατί βιάζομαι να φθάσω στην εφαρμογή που μās ενδιαφέρει.

Μπορούμε να παραδεχθοῦμε ότι ή διάκριση που έγινε μεταξύ εγώ και ιδεώδους του εγώ, δεν μπορεί, ούτε κι' αυτή, να γίνει άνεκτή και πρέπει κάθε τόσο να παλινδρομεί. Παρ' όλες τις στερήσεις και τους

περιορισμούς, που επιβάλλονται στο άτομο, ο γενικός κανόνας είναι η περιοδική παράβαση των απαγορεύσεων αυτών, όπως αποδεικνύουν κι' οι γιοιές, που ἔρχισαν σαν περίοδοι, όλου ο νόμος επέτρεπε κάθε υπερβολή πράγμα που ἔξηγει τὴ χαρακτηριστικὴ τους εὐθυμία (*). Τὰ Σατουρνάλια τῶν Ρωμαίων κι' ἡ σημερινὴ Ἀποκομὴ μοιάζουν, στὸ οὐσιῶδες αὐτὸ σημείο, μετὶ τις γιορτὲς τῶν πρωτογόνων λαῶν, που ἐπέτρεπαν ὄργια καὶ παραβάσεις τῶν ἱερωτέρων ἐντολῶν. Καὶ καθὼς τὸ ἰδεῶδες τοῦ ἐγὼ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ σύνολο ὅλων αὐτῶν τῶν περιορισμῶν που πρέπει νὰ ἀκολουθεῖ τὸ ἄτομο, ἢ ἐπάνοδος τοῦ ἰδεώδους στὸ ἐγὼ, ἢ συμφιλίωσή του μετὶ τὸ ἐγὼ, πρέπει νὰ ἰσοδυναμεῖ γιὰ τὸ ἄτομο, που ξαναβρίσκει ἔτσι τὴν ἱκανοποίησιν τοῦ ἑαυτοῦ του, μετὰ μεγαλοπρεπῆ γιορτῆ. (**)

Ἔχουμε πὼς ὑπάρχουν ἄτομα που ἡ γενικὴ συναισθηματικὴ τους κατάσταση κυμαίνεται περιοδικά, περνώντας ἀπ' τὴν ὑπερβολικὴ θλίψη στὴ μεγαλύτερη εὐδαιμονία, μέσα ἀπὸ ὠρισμένες διάμεσες καταστάσεις. Οἱ διακυμάνσεις αὐτὲς ἔχουν ἐξ ἄλλου πολὺ διάφορα πλῆθος, καὶ ἄλλοτε εἶναι ἀσήμαντες, ἀδιόρατες, ἐνῶ ἄλλοτε εἶναι πολὺ μεγάλες, ὅπως στὶς περιπτώσεις μελαγχολίας καὶ μανίας, περιπτώσεις ἐξαιρετικὰ ὀδυνηρὲς γιὰ τὰ ἄτομα που τὶς ὑφίστανται κι' ἀφορμὲς μεγάλων διαταραχῶν στὴ ζωὴ τους.

Στὶς τυπικὲς περιπτώσεις τέτοιων κυκλικῶν συναισθηματικῶν καταστάσεων, οἱ ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις δὲ

(*) Πρβλ. «Τοτέμ καὶ Ταμποῦ».

(**) Ἡ σύμπτωση τοῦ ἐγὼ μετὰ τὸ ἰδεῶδες τοῦ ἐγὼ φέρνει πάντοτε αἰσθημαθρίαμβου. Τὸ συναισθημαθρίαμβου ἢ μειονεκτικότητας μπορεί νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἔκφραση διάστασης μεταξὺ ἐγὼ καὶ ἰδεώδους.

Ὁ Τρόττερ ἀνάγει τὴν ἄποψη στὸ ἔνστικτο τῆς ἀγέλης. Τὰ ἴδια εἶπα κι' ἐγὼ μετὰ ἄλλα λόγια ὅταν ἀπέδωσα τὸν ἴδιο ῥόλο στὸ ἰδεῶδες τοῦ ἐγὼ (Einführung des Narzissmus).

φαίνεται νὰ παίζουν ἀποφασιστικὸ ῥόλο στὸς ἀρρώστους αὐτοὺς συναντοῦμε τὶς ἴδιες ἄμεσες αἰτίες που βρίσκουμε καὶ σ' ὅλους τοὺς ἄλλους ἀρρώστους. Γι' αὐτὸ συνηθίζουμε νὰ θεωροῦν ὅτι οἱ περιπτώσεις αὐτὲς δὲν εἶναι ψυχογενεῖς. Ὑπάρχουν ὅμως ἄλλες, τελείως ἀνάλογες περιπτώσεις, κυκλικὲς συναισθηματικὲς καταστάσεις, που εὐκόλα μποροῦν ν' ἀναχθοῦν σὲ ψυχικὸς τραυματισμούς. Θὰ μιλήσουμε γι' αὐτὲς πᾶρα κάτω.

Οἱ λόγοι που ἐπιβάλλουν τὶς αὐτόματες αὐτὲς διακυμάνσεις τῶν συναισθηματικῶν καταστάσεων εἶναι λοιπὸν ἄγνωστοι. Δὲν ξέρουμε οὔτε ἀκόμα τὸ μηχανισμὸ τῆς ἀντικατάστασης μᾶς μελαγχολίας ἀπὸ μανία. Γι' αὐτὸ, ἀφοῦ μᾶς λείπει κάθε ἄλλη ἐξήγηση, μποροῦμε νὰ ἐφαρμοσοῦμε στοὺς ἀρρώστους αὐτοὺς τὴν ὑπόθεση που διατυπώσαμε πᾶρα πάνω: τὸ ἰδεῶδες τοῦ ἐγὼ, ἀφοῦ κάνει ἀδυστηρὸ ἔλεγχο τοῦ ἐγὼ, ἀποροφᾶται προσωρινά ἀπ' αὐτὸ, καὶ συγχέεται μαζὺ του.

Γιὰ ν' ἀποφύγουμε κάθε ἀσάφεια, πρέπει νὰ θυμηθοῦμε τὸ ἔξης: ἀπ' τὴν ἄποψη τῆς ἀνάλυσης τοῦ ἐγὼ μας, εἶναι ἀναντίρρητο ὅτι τὸ ἐγὼ καὶ τὸ ἰδεῶδες τοῦ ἐγὼ τοῦ μανιακοῦ εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα, σὲ τρόπο ὥστε τὸ ἄτομο κατέχεται ἀπὸ αἰσθημαθρίαμβου καὶ ἱκανοποίησης, που καμμιά κριτικὴ δὲν μπορεῖ νὰ κλονίσει, καὶ βρίσκεται ἐλεύθερο ἀπὸ κάθε δεσμὸ, κάθε μομφή, κάθε τύψη. Λιγότερο φανερό, ἀλλὰ ἴδια πιθανὸ εἶναι ὅτι ἡ ἀθλιότητα τοῦ μελαγχολικοῦ ἀποτελεῖ τὴν ἔκφραση ζωηρῆς ἀντίθεσης μεταξὺ τῶν δυὸ στοιχείων τοῦ ἐγὼ, καὶ χάρις στὴν ἀντίθεση αὐτὴ τὸ ὑπερευαίσθητο ἰδεῶδες καταδικάζει χωρὶς οἶκτο τὸ ἐγὼ μετὰ τὴ μανία τῆς μικρότητας καὶ τὴν ταπεινώσιν τοῦ ἑαυτοῦ. Πρέπει μόνον νὰ ἐξετάσουμε ἂν ἡ αἰτία τῆς μεταβολῆς τῶν σχέσεων τοῦ ἐγὼ καὶ τοῦ ἰδεώδους τοῦ ἐγὼ πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ σὲ περιοδικὲς ἐξεγέρσεις, που τὶς θεωρήσαμε πᾶρα πάνω πιθανές, κατὰ τοῦ ἰδεώδους, ἢ μήπως σ' ἄλλες ἀφορμὲς.

*Ἡ μεταβολὴ τῆς μελαγχολίας σὲ μανία δὲν ἀποτελεῖ

ἀπαραίτητο χαρακτηριστικό τῆς νοσηρῆς εἰκόνας τῆς μελαγχολικῆς κατάθλιψης. Ὑπάρχουν ἀπλῆς μελαγχολίες, μὲ μιά καὶ μοναδική προσβολή, ἢ περιοδικές, πού δὲν ἔχουν ποτὲ αὐτὴ τὴν τύχη. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ μελαγχολίες, ὅπου οἱ ἐξωτερικὲς συνθῆκες παίζουν ὀλοφάνερο αἰτιολογικὸ ρόλο. Εἶναι ἐκεῖνες πού ἔρχονται ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο ἀγαπημένου προσώπου ἢ ὕστερα ἀπὸ περιστάσεις πού ἀποτράβηξαν τὴ γενετήσια ὀρμὴ ἀπὸ ἀγαπημένο ἀντικείμενο. Ὅπως κι' οἱ αὐθόρμητες μελαγχολίες, ἔτσι κι' οἱ ψυχογενεῖς αὐτὲς μελαγχολίες μποροῦν νὰ ὑποστοῦν τὴ μετατροπὴ σὲ μανία κι' ὕστερα νὰ ξαναγυρῶσιν σὲ μελαγχολία· ὁ κύκλος αὐτὸς μπορεῖ νὰ ξαναγίρῃσιν πολλές φορές. Ἡ κατάσταση εἶναι λοιπὸν ἀριετὰ σκοτεινὴ, τόσο περισσότερο, ὅσο σπάνιες εἶναι οἱ περιπτώσεις ἐκεῖνες μελαγχολίας πού ὑποβλήθησαν ὡς τώρα σὲ ψυχαναλυτικὴ ἐξέταση (*). Οἱ μόνες περιπτώσεις πού μποροῦμε σήμερα νὰ καταλάβουμε καλὰ εἶναι ἐκεῖνες ὅπου τὸ ἀντικείμενο ἐγκαταλείφθηκε γιὰτὶ ἦταν ἀνάξιο γιὰ ἔρωτα. Τότε, χάρις στὴ συνταύτιση, ἀναπλάσσεται στὸ ἐγὼ καὶ κατακρίνεται ἀπ' τὸ ἰδεῶδες τοῦ ἐγὼ. Ἡ κριτικὴ πού γίνεται τότε σὲ βῆρος τοῦ ἀντικειμένου, ἐκδηλώνεται σὰν κατάκριση τοῦ ἐγὼ τοῦ ὑποκειμένου (**).

Κι' ἡ μελαγχολία τοῦ τελευταίου αὐτοῦ εἴδους, μπορεῖ κι' αὐτὴ νὰ μετατραπῆ σὲ μανία, σὲ τρόπο ὥστε ἡ δυνατότητα αὐτὴ ἐξέλιξης παρουσιάζεται σὰν ἰδιομορφία ἀνεξάρτητη ἀπὸ ὄλους τοὺς ἄλλους χαρακτῆρες τῆς νοσηρῆς εἰκόνας.

Χωρὶς ὅμως δυσκολία, μποροῦμε νὰ εἰσαγάγουμε στὴν

(*) Πρὸβλ. Abraham: Ansätze zur psychoanalytischen Erforschung und Behandlung des manisch-depressiven Irreseins κλ.π. 1912, «Klinische Beiträge zur Psychoanalyse» 1921.

(**) Ἡ ἀκριβέστερα: ἡ κριτικὴ αὐτὴ κρῦβεται πίσω ἀπ' τὴς κατακρίσεις πού ἀπευθύνονται στὸ ἐγὼ, καὶ τοὺς παρέχει τὴ σταθερότητα, τὴν ἀντοχὴ καὶ τὸν ἐξαναγκαστικὸ κι' ἀνέκκλητο χαρακτῆρα τῶν αὐτοκατακρίσεων τῶν μελαγχολικῶν.

ἐξήγηση τῶν δυὸ αὐτῶν ποικιλιῶν μελαγχολίας, τῆς αὐτόματης καὶ τῆς ψυχογενοῦς, τὸν παράγοντα πού ὤρισαν σὰν παροδικὴ ἐξέγερση τοῦ ἐγὼ κατὰ τὸ ἰδεῶδες τοῦ ἐγὼ. Ὅσον ἀφορᾷ τὴς αὐτόματες μελαγχολίες, μποροῦμε νὰ δεχθοῦμε ὅτι τὸ ἰδεῶδες ἐκδηλώνει ξεχωριστὰ αὐστηρὲς τάσεις, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν προσωρινὴν του κατάργηση. Στὴς ψυχογενεῖς μελαγχολίες, ἡ κατάργηση τοῦ ἐγὼ ὀφείλεται στὴν αὐστηρότητα τοῦ ἰδεῶδους ἀπέναντι τοῦ ἐγὼ, ὅταν αὐτὸ συνταυτίστηκε μὲ ἀντικείμενο πού τὸ ἰδεῶδες κατακρίνει κι' ἀπωθεῖ.

IB'

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς ἐρεῦνης μας, πού παρακαλοῦμε τὸν ἀναγνώστη νὰ θεωρήσει τελειωμένη πρὸς τὸ παρὸν, εἶδαμε ν' ἀνοίγονται μπροστὰ μας πολλὲς προοπτικὲς, πού ἀπαιτοῦσαν προσοχή. Δὲν μπορέσαμε ὅμως ν' ἀπαντήσουμε σ' ὅλες τὴς ἀπαιτήσεις αὐτές, παρ' ὅλο πού ὑποσχεθήκαμε ἐνδιαφέρουσες ἀνακαλύψεις καὶ πλούσιες ἀπόψεις. Στὸ τελευταῖο αὐτὸ κεφάλαιο θὰ περιορισθοῦμε στὴν ἐπανεξέταση μερικῶν σημείων μονάχα, πού ὑποχρεωθήκαμε νὰ παραλείψουμε στὰ προηγούμενα κεφάλαιά μας.

α') Ἡ διάκριση μεταξὺ συνταύτισης τοῦ ἐγὼ κι' ἀντικατάστασης τοῦ ἰδεῶδους τοῦ ἐγὼ ἀπὸ ἓνα ἀντικείμενο, βρῖσκει ἐνδιαφέρουσα ἐφαρμογὴ στὰ δυὸ μεγάλα τεχνητὰ πλήθη πού μελετήσαμε παραπάνω: τὸ στρατὸ καὶ τὴ χριστιανικὴ ἐκκλησία.

Εἶναι φανερὸ πὼς ὁ ἀνώτερος, δηλαδὴ, στὴν κυριολεξία ὁ ἀρχιστρατήγος, εἶναι τὸ ἰδεῶδες τῶν φαντάρων, ἐνῶ ὁ μεταξὺ τους δεσμὸς εἶναι δεσμὸς συνταύτισης κι' ἀπ' αὐτὸν βγαίνουν οἱ ὑποχρεώσεις συντροφικότητος κι' ἀμοιβαίας ὑποστήριξης καὶ βοήθειας. Ἀντίθετα ὁ φαντάρος θὰ γινότανε γελοῖος ἂν ἤθελε νὰ συνταυτισθεῖ μὲ τὸν ἀρχηγὸ του. Καὶ μὲ τὸ δίκην του ὁ κνηγὸς κοροιδεῖ τὸ στρα-

Ὅμαδικὴ καὶ Ἀτομικὴ Ψυχολογία

τόπεδο του Βαλεντάιν τον καταλυματία, λέγοντας πώς «ξεσήκωσε όλους τους τρόπους, ως και το φτύσιμο ακόμα του άρχηγού του».

Δέν συμβαίνει το ίδιο με την καθολική εκκλησία. Κάθε χριστιανός αγαπάει το Χριστό σαν ιδεώδες του και συνδέεται με τους άλλους χριστιανούς χάρη στη συνταύτιση. Άλλά η εκκλησία του γυρεύει και κάτι άλλο. Όφείλει απ' τη μιά μεριά να συνταυτισθεί με το Χριστό, κι απ' την άλλη ν' αγαπάει τους άλλους χριστιανούς, όπως τους αγάπησε ο Χριστός. Η εκκλησία άποιτεί λοιπόν απ' το άτομο να συμπληρώσει και προς τις δυο μεριές την έρωτική κατάσταση που δημιούργησε ο δμαδικός σχηματισμός. Άπ' τη μιά μεριά, η συνταύτιση πρέπει να συμπληρώσει τον έρωτα απ' την άλλη, ο έρωτας πρέπει να συμπληρώσει τη συνταύτιση. Η διπλή αυτή συμπλήρωση ξεπερνάει πολύ τη δύναμη του πλήθους. Μπορεί κανείς να είναι καλός χριστιανός χωρίς ποτέ να σκεφθεί να μπει στη θέση του Χριστού και να σκορπίσει σαν αυτόν την αγάπη του σ' όλους τους ανθρώπους. Ο αδύνατος άνθρωπος δέν μπορεί νάχει την αξίωση ν' ανυψωθεί ως τη μεγαλοψυχία και τη δύναμη του Χριστού. Καλλιεργώντας όμως κι' υποστηρίζοντας την αξίωση αυτή, ο χριστιανισμός προσεπάθησε να φτάσει σ' ανώτερη ήθικη.

β') Είπαμε πώς στην ψυχική εξέλιξη της ανθρωπότητας μπορούμε να καθορίσουμε τη στιγμή όπου η άτομική ψυχολογία ξεχώρισε απ' την δμαδική, όπου το άτομο πήρε κάποια ανεξαρτησία σε σύγκριση με τον όχλο (*).

Άς ξαναγυρίσουμε τώρα στον ελιστημονικό μύθο για τον πατέρα της πρωτόγονης ορδής. Ο πατέρας αυτός ανυψώθηκε άργότερα στο αξίωμα του δημιουργού του κόσμου, με το δίκιο του, γιατί αυτός γέννησε όλους τους

(*) Οι παρατηρήσεις που ακολουθούν είναι αποτέλεσμα ανταλλαγής σκέψεων με τον Ράνκ.

γιοιούς του πρώτου πλήθους. Για τον καθένα τους ήταν ιδεώδες, έπιφοβο και λατρευτό, πηγή της μεταγενέστερης έννοιας του ταμπού.

Η πλειοψηφία αυτή συνεννοήθηκε μιά μέρα, σκότωσε τον πατέρα, και τον έκομμάτισε. Κανένα μέλος του πλήθους των νικητών δέν μπόρεσε να τον αντικαταστήσει, ή, αν το έκανε αυτό, έβλεπε να σηκώνεται ενάντια ή ίδια εχθρότητα και να την ακολουθούν άγώνες και δολοφονίες. Και τέλος όλοι κατάλαβαν πώς έπρεπε να παραιτηθούν από την κληρονομιά του πατέρα. Έφτιασαν τότε την τοτεμική αδελφική κοινότητα, που τα ίσοτιμα μέλη της δένονταν απ' τις ίδιες τοτεμιστικές άπαγορεύσεις κι' έπρεπε να θυμώνται τη δολοφονία και να εξιλεωθούν για το έγκλημά τους. Η δυσαρέσκεια όμως για την κατάσταση των πραγμάτων έμεινε, κι' έγινε άφορη νέας εξέλιξης. Σιγά-σιγά τα μέλη του αδελφικού πλήθους ώδηγήθηκαν στην επαναστροφή του παληού καθεστώτος πάνω σε καινούργιες βάσεις: ο άντρας έγινε νέος άρχηγός, αλλά άρχηγός οικογενείας, και κατήργησε και τα προνόμια του μητριαρχικού καθεστώτος που είχε εγκατασταθεί μετά την απομάκρυνση του πατέρα. Για αντίλλαγμα, ο άρχηγός αυτός άναγνώρισε τα δικαιώματα των μητρικών θεοτήτων με ευνούχους ίερείς, κατά το παράδειγμα πουχε δόσει ο πατέρας της πρωτόγονης ορδής: η νέα όμως οικογένεια δέν ήταν παρά ή σκιά της παληάς, οι πατέρες ήταν πολλοί, και τα δικαιώματα του καθενός περιορίζονταν απ' τα δικαιώματα των άλλων.

Οι στερήσεις, που με δυσφορία γίνονταν δεκτές, μπόρεσαν τότε ν' αναγκάσουν το ένα ή το άλλο άτομο, να ξεχωρίσει απ' τη μάζα, για να πάρει τη θέση του πατέρα. Αυτό που πρωτοέκανε αυτό στάθηκε ο πρώτος έπικος ποιητής, κι' ή πρόοδος έγινε στην άρχή μόνο μες στη φαντασία του. Ο ποιητής αυτός μετέτρεψε την πραγματικότητα κατά την επιθυμία του. Άνακάλυψε τον ήρωικό μύθο. Ο ήρωας ήταν ο μόνος φωνής του

πατέρα του, που παρουσιάζονται στο μῦθο σαν ιοτεμιστικό τέρας. Ἄν ὁ πατέρας στάθηκε τὸ πρῶτο ἰδεῶδες τοῦ παιδιοῦ, ὁ ἥρωας, ὅπως τὸν ἔπλασε ἡ φαντασία τοῦ ποιητῆ, ἔγινε τὸ πρῶτο ἰδεῶδες τοῦ ἐγῶ, που ζητοῦσε ν' ἀντικαταστήσει τὸν πατέρα. Ὁ ἥρωας εἶναι ὁ νεώτερος γιὸς, ἡ ἀδυναμία τῆς μητέρας, που τὸν ἔκρουσε ἀπὸ τὸν πατέρα. Ὁ νεώτερος αὐτὸς γιὸς ἦταν ὁ διάδοχος τοῦ πατέρα του στὴν ἐποχὴ τῆς πρωτόγονης ὁρδῆς. Στὴν ποιητικὴ ἐπεξεργασία τῆς πραγματικότητας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἡ γυναίκα, που δὲν ἦταν παρὰ τὸ ἑπαθλο τοῦ φόνου, σὰν πηγὴ πειρασμῶν κ' ἀντικείμενο ἐπιθυμιῶν, μεταβάλλεται πιθανώτατα σὲ ἠθικὸ αὐτουργὸ καὶ συνένοχο τοῦ ἐγκλήματος.

Ὁ μῦθος ἀποδίδει στὸν ἥρωα μόνο τὸν ἄθλο, που δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἦταν ἔργο τῆς ὁρδῆς ὁλόκληρης. Ἀλλὰ, κατὰ τὴν παρατήρηση τοῦ Ράνκ, βόισκουμε στὴν παράδοση φανερά σημάδια τῆς παραμορφωμένης πραγματικῆς κατάστασης. Συχνὰ γίνεται λόγος γιὰ ἓνα ἥρωα, τὸν μικρότερο συνήθως γιὸ, που γλύτωσε ἀπ' τὴ σκληρότητα τοῦ πατέρα χάρι στὴν ἀνοησία του, που ἔκανε νὰ τὸν νομίσουν ἀκίνδυνο. Ὁ ἥρωας αὐτὸς ἔχει νὰ βγάλει πέρα βαρὺ ἔργο, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ τὸ κατορθώσει, χωρὶς τὴ βοήθεια ἓνα σωρὸ ζωῶν (μελισσῶν, μερμυγκιῶν). Τὰ ζῶα αὐτὰ δὲν θὰ εἶναι παρὰ συμβολικὲς παραστάσεις τῶν ἀδελφῶν τῆς πρωτόγονης ὁρδῆς, ὅπως καὶ στὸ συμβολισμὸ τοῦ ὄνειρου τὰ ἔντομα κ' οἱ ψεῖρες παριστάνουν τὰ μικρότερα ἀδέρφια (που θεωροῦνται, περιφρονητικὰ κάπως, σὰν μικρὰ παιδιά). Ἐξ ἄλλου σὲ κάθε ἄθλο τοῦ μῦθου καὶ τοῦ παραμυθιοῦ, δὲ βλέπουμε παρὰ μιὰ συμβολικὴ παράσταση που πῆρε τὴ θέση τῆς ἡρωϊκῆς πράξης.

Χάρι στὸ μῦθο ξεφεύγει λοιπὸν τὸ άτομο ἀπ' τὴν ὁμαδικὴν ψυχολογία. Ὁ πρῶτος μῦθος θάταν ἀσφαλῶς ψυχολογικός: ἦταν ὁ μῦθος τοῦ ἥρωα. Ὁ μῦθος που ἐξηγεῖ τὰ φυσικὰ φαινόμενα, θὰ γεννήθηκε ἀσφαλῶς ἀργότερα. Ὁ ποιητῆς, που ἔκανε τὸ βῆμα αὐτὸ γιὰ νὰ

ξεφεύγει μετὰ τὴ φαντασία ἀπ' τὸ πλῆθος, ξέρει πάντως σύμφωνα με ἄλλη παρατήρηση τοῦ Ράνκ, νὰ ξαναγενοῦν στὴν πραγματικὴ ζωὴ. Γιατὶ τρέχει δεξιὰ κ' ἀριστερά, νὰ διηγηθεῖ στὸ πλῆθος τὰ κατορθώματα που ἀποδίδει ἡ φαντασία του στὸν ἥρωα. Ὁ ἥρωας αὐτὸς δὲν εἶναι στὸ βάθος ἄλλος ἀπ' τὸν ἴδιο. Ἔτσι ξαναβυθίζεται στὴν πραγματικότητα, ἐνῶ συγχρόνως ἀνυψώνει τοὺς ἀκροατῆς του ὡς τὴ φαντασία του. Μὰ οἱ ἀκροατῆς, που ξέρουν τὸν ποιητῆ, ξέρουν καὶ νὰ συνταυτισθοῦν μετὰ τὸν ἥρωα καὶ συμμερίζονται τὴ γεμάτη ἀπραγματοποιήτες ἐπιθυμίες στάση του ἀπέναντι στὸν πρωτόγονο πατέρα. (*)

Τὸ ψέμμα τοῦ ἡρωϊκοῦ μῦθου φτάνει στὸ ζενίθ του μετὰ τὴ θεοποίηση τοῦ ἥρωα. Ὁ θεοποιημένος ἥρωας μπορεῖ νὰναι παλιότερος ἀπὸ τὸν πατέρα θεὸ καὶ νὰ ἀναγγέλει μονάχα τὴν ἐπάνοδο τοῦ πατέρα μετὰ τὴ μορφή ἐνὸς θεοῦ. Ἡ χρονολογικὴ σειρά θὰ ἦταν τότε: μητέρα θεᾶ—ἥρωας—πατέρας θεός. Ἀλλὰ μόνο ἔπειτα ἀπ' τὴν ἐξύωση τοῦ ἀησιμόνητου πρωτόγονου πατέρα σὲ θεϊκὸ ἀξίωμα, ἀποκτιᾶ ἡ θεότητα τοὺς χαρακτῆρες που ἔχει καὶ σήμερα ἀκόμα. (**)

γ) Συχνὰ στὸ ἔργο αὐτὸ μιλήσαμε γιὰ ἄμεσες γενετήσιες τάσεις, καὶ γιὰ γενετήσιες τάσεις που ξέφυγαν ἀπ' τὸ σκοπὸ τους, κ' ἐλπίζουμε ὅτι ὁ ἀναγνώστης δὲ θάχει μεγάλες ἀντιρρήσεις στὴ διάκριση αὐτή. Νομίζουμε ὅμως πὼς δὲν θάταν περιττὸ νὰ ξαναεξετάσουμε προσεχτικὰ τὸ ζήτημα, ἔστω κ' ἂν πρόκειται νὰ ἐπἀναλάβουμε εἰπωμένα πράγματα.

Τὸ πρῶτο καὶ καλύτερο παράδειγμα γενετήσιων τά-

(*) Περβλ. Hans Sachs: Gemeinsame Tagträume ἡ Ἀναζοίνωση που ἔγινε στὸ 5' ψυχαναλυτικὸ συνέδριον τῆς Χάγης, τὸ 1920. «Internationale Zeitschr. f. psychoanal.» 5'.

(**) Στὴ σύντομη αὐτὴ ἐκθεση ἀναγκασθήκαμε νὰ μὴ ἐπικαλοῦσθουμε τὰ στοιχεῖα που μᾶς παρέχει ὁ μῦθος, τὸ παραμῦθι, ἡ ἱστορία τῶν ἡθῶν κτλ.

σεων που ξέφυγαν απ' το σκοπό τους, μās δίνεται απ' την εξέλιξη της γενετήσιας δομής του παιδιού. Όλα τα αισθήματα που έχει το παιδί για τα πρόσωπα που το περιποιούνται μένουν ατόφια στις επιθυμίες με τις οποίες εκφράζει τις γενετήσιες τάσεις του. Το παιδί απαιτεί από τα άτομα αυτά όλα τα χάδια που ξέρε, θέλει να τα φιλήσει, να τα έγγισει, να τα κυττάξει, θέλει να δει τα γεννητικά τους όργανα και να παρακολουθήσει την εκτέλεση των πιο ιδιαίτερων λειτουργιών τους· υπόσχεται να παντρευτεί τη μητέρα του ή την παραμάνα του, ό,τι ιδέα και νάχει για το γάμο, θέλει να βάλει τον πατέρα του να γεννήσει κτλ. Η άμεση παρατήρηση κι' η ψυχαναλυτική εξέταση των παιδικών υπολειμμάτων δεν μās αφίνουν καμιά αμφιβολία για το στενό δεσμό μεταξύ των ιστορικών συναισθημάτων και της ζήτησης απ' τη μιά μεριά και των γενετησίων τάσεων απ' την άλλη και μās δείχνουν ως ποιο βαθμό το παιδί κάνει το αγαπητό πρόσωπο αντικείμενο όλων των απροσανατόλιστων ακόμα γενετησίων του τάσεων.

Η πρώτη αυτή μορφή που παίρνει ο έρωτας στο παιδί και που τόσο συνδέεται στενά με το «σύμπλεγμα του Οιδίποδα» ξέρουμε πως υφίσταται κάποια υποχώρηση στην αρχή της λανθάνουσας περιόδου. Δέ μένει παρά μια συναισθηματική τάση καθαρής στοργής για τα ίδια άτομα, τάση που δεν μπορούμε να την πούμε γενετήσια. Η ψυχανάλυση, που φωτίζει τα βάθη της ψυχικής ζωής, δε δυσκολεύεται να δείξει πως οι γενετήσιες τάσεις των πρώτων παιδικών χρόνων μένουν ακόμα, αλλά απωθημένες, υποσυνείδητες. Μās επιτρέπει να βεβαιώσουμε πως παντού όπου συναντάμε στοργικά συναισθήματα, τα συναισθήματα αυτά δεν είναι παρά διάδοχοι καθαρά αισθησιακής τάσης προς τα ίδια πρόσωπα ή συμβολικές παραστάσεις (εικόνες) των τάσεων αυτών.

Χρειάζεται βέβαια ειδική εξέταση για να διαπιστώσουμε στην κάθε περίπτωση αν το παλαιό αυτό γε-

νετήσιο ρεϋμα υπάρχει ακόμα σε κατάσταση άπωσης ή αν έσβυσε ολότελα. Η, για να εκφρασθούμε καθαρότερα: είναι βέβαιο πως υπάρχει ακόμα σαν μορφή, σαν δυνατότητα, και πως σε κάθε στιγμή μπορεί με μια παλινδρομηση να εκκρατησει πάλι: πρέπει μόνο να εξακριβώσουμε, κι' αυτό δεν είναι πάντοτε δυνατό, ποιό είναι σήμερα η δύναμή του. Και στο ζήτημα αυτό πρέπει κανείς να φυλάγεται από δυο πηγές λαθών, τη Σκύλλα της υποτίμησης του απωθημένου υποσυνείδητου και τη Χάρυβδη της τάσης να κρίνουμε τα φυσιολογικά φαινόμενα με το κριτήριο που εφαρμόζουμε στα παθολογικά.

Στην ψυχολογία που δεν θέλει να προχωρήσει ως τα βάθη των απωθημένων σκέψεων, οι ιστορικές τάσεις δεν έχουν γενετήσιο χαρακτήρα, αν και ανάγονται σε τάσεις με χαρακτήρα γενετήσιο. (*)

Μπορούμε να βεβαιώσουμε ότι οι τάσεις που αναφέρουμε ξέφυγαν απ' το γενετήσιο σκοπό τους, αν και δεν είναι εύκολο να περιγράψουμε τη διαφυγή αυτή σύμφωνα με τις απαιτήσεις της μεταψυχολογίας. Πρέπει πάντως να πούμε πως οι συγκρατημένες αυτές τάσεις έχουν πάντοτε κάποιο γενετήσιο χρωματισμό: ο στοργικός άνθρωπος, ο φίλος, ο θαυμαστής ζητάει την άμεση επικοινωνία και την παρουσία του προσώπου που αγαπά, αν κι' η αγάπη του αυτή είναι πλατωνική. Μπορούμε, αν θέλουμε να ερμηνεύσουμε τη διαφυγή αυτή απ' το σκοπό σαν αρχή εξέτασης των γενετησίων τάσεων, ή να τραβήξουμε ακόμη μακρότερα τα όριά των. Από φυσιολογικής άποψως οι απωθημένες γενετήσιες τάσεις έχουν ένα πλεονέκτημα, που δεν έχουν οι μη απωθημένες. Καθώς δεν μπορούν να ικανοποιηθούν τελείως, δημιουργούν με πολύ μεγαλύτερη ευκολία μόνιμους δεσμούς, ενώ οι γενετήσιες τάσεις υφί-

(*) Τα έσθρικά συναισθήματα, που έχουν πολύ πολυπλοκότερη ύφή, δεν εξαίρονται.

στανται, έπειτα από κάθε ίκανοποίηση, μεγάλη πτώση και στο χρονικό διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ της πτώσης αυτής και της νέας ύψωσης της γενετήσιας όρμης, το έρωτικό αντικείμενο μπορεί ν' αντικατασταθεί από άλλο. Οι άπωθημένες τάσεις μπορούν ν' αναμιχθούν σε όλες τις δυνατές αναλογίες με τις μη άπωθημένες και να ξαναμετατραπούν σε μη άπωθημένες, αφού γεννήθηκαν απ' αυτές.

Είναι γνωστό με ποιά εύκολία οι φιλικές συναισθηματικές σχέσεις, που στηρίζονται στην εύγνωμοσύνη και το θαυμασμό μπορούν, στις γυναίκες ιδίως, να μετατραπούν σ' έρωτικές επιθυμίες: όπως οι σχέσεις μεταξύ δασκάλων και μαθητριών, μεταξύ των καλλιτεχνών και των θαυμαστριών τους.

Η γέννηση των συναισθηματικών αυτών δεσμών, που στην αρχή δεν κλείνουν καμιά πρόθεση, άνοίγει το δρόμο στις γενετήσιες επιθυμίες. Στην «Ευλάβεια του κόμητος Τσίντσεντορφ», ο Φίστερ έδειξε με ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, που ασφαλώς δεν είναι μοναδικό στο είδος του, με ποιά εύκολία ή έντονη θρησκευτική τάση μπορεί να μετατραπεί σε ζωηρή έρωτική επιθυμία. Έξ άλλου η μετατροπή των άμεσων γενετήσιων τάσεων σε μόνιμους δεσμούς καθαρής στοργής είναι πολύ συνηθισμένη και πάνω στη μετατροπή αυτή στηρίζεται κυρίως το στερέωμα των γάμων που ακολουθούν ένα δυνατό έρωτα.

Δεν θα έπληγοῦμε, μαθαίνοντας ότι οι άπωθημένες γενετήσιες τάσεις είναι αποτέλεσμα άμεσων γενετήσιων τάσεων, που δεν μπόρεσαν να πραγματοποιήσουν τους γενετήσιους σκοπούς τους, γιατί τους αντιτάχθηκαν έξωτερικά ή έσωτερικά εμπόδια. Η άπωση που συμβαίνει κατά τη λανθάνουσα περίοδο είναι ένα απ' τα έσωτερικά αυτά εμπόδια. "Όσον άφορᾷ τόν πατέρα της πρωτόγονης όρδης, παραδεχθήκαμε ότι καταδίκασε όλους τους έχθρους του σε γενετήσια άποχή και έβαζε περιορισμούς στην πραγματοποίηση των τάσεών τους, ενώ κρατούσε για τόν

εαυτό του την έλευθερία της γενετήσιας ήδονης και την έλλειψη κάθε δεσμού. "Όλοι οι δεσμοί πάνω στους όποιους στηρίζεται το πλήθος είναι αποτελέσματα παρεμποδισμένων τάσεων. Έτσι όμως φθάνουμε σε νέο θέμα: στο θέμα των σχέσεων μεταξύ άμεσων γενετήσιων τάσεων και ομαδικών σχηματισμών.

δ') Οι τελευταίες αυτές παρατηρήσεις μάς επιτρέπουν να διακρίνουμε σε τι άκριβώς οι άμεσες γενετήσιες τάσεις είναι δυσμενείς στους ομαδικούς σχηματισμούς. Βέβαια, κατά τη διάρκεια της εξέλιξης της οικογένειας, υπήρξε μιá φάση ομαδικών γενετήσιων σχέσεων (ή φάση των ομαδικών γάμων), μ' όσο ο γενετήσιος έρωτας άποτούσε σημασία για το άτομο, όσο ίκανότερο να έρωτευθεί γινόταν αυτό, τόσο περισσότερο έτεινε στον περιορισμό του έρωτα ανάμεσα σε δυο πρόσωπα— una cum υπο—περιορισμό που επβάλλει ή ίδια ή φύση του γενετήσιου σκοπού. Οι πολυγαμικές τάσεις ώφειλαν να άρκεσθούν στην άντικατάσταση του ενός έρωτικού αντικείμενου με άλλο.

Τα δυο άτομα που ενώνονται για να ίκανοποιήσουν τη γενετήσια όρμη τους, και ζητούν για το σκοπό αυτό τη μοναξιά, αποτελούν μιá ζωηρή έκδηλωση κατά του ένστικτου της αγέλης και του αισθήματος της ομάδας. "Όσο πιο έρωτευμένος είναι, τόσο πιο πολύ άρκοῦνται στη δική τους συντροφιά. Η προσπάθειά τους να ξεφύγουν την επίδραση του όχλου εκδηλώνεται σαν αίσθημα ντροπής. Οι έξαιρετικά ζωηρές συγνήσεις που γεννάει ή ζήλεια, έχουν σκοπό την προστασία του γενετήσιου αντικείμενου που διάλεξε ένα άτομο από τη βλάβη που θα μπορούσαν να του φέρουν οι δεσμοί του προς την ομάδα. Μόνο στις περιπτώσεις όπου ή στοργή, ο προσωπικός δηλαδή παράγων των γενετήσιων σχέσεων αβύνει όλότελα μπροστά στον αισθησιακό, μόνο τότε είναι δυνατό να φθάσει κανείς σε γενετήσιες σχέσεις μπροστά στα μάτια των άλλων ή, όπως στα όργια, σε σύγχρονες γενετήσιες πράξεις μεταξύ των μελών μιās ομάδας. Έτσι

ὅμως παλινδρομεί κανείς πρὸς μιὰ παληότερη κατά-
σταση τῶν γενετήσιων τάσεων, ὅπου ὁ ἔρωτας, ὅπως τὸν
ἐννοῦμε, δὲν παύζει κανένα ρόλο κι' ὅλα τὰ ἐρωτικά ἀν-
τικείμενα θεωροῦνται ἰσοτίμα, σύμφωνα περίπου μὲ τὴ
δηκτικὴ παρατήρηση τοῦ Μπέρναρ Σώ: «Ἐρωτευμένος
λέγεται ὁ ἄνθρωπος πού υπερτιμᾷ τὴ διαφορὰ μεταξὺ
μιᾶς γυναίκας καὶ μιᾶς ἄλλης».

Πολλὰ γεγονότα ὑποστηρίζουν τὴ βραδύτητα τῆς ἐμ-
φάνισης τοῦ ἔρωτα στὶς γενετήσιες σχέσεις τῶν δύο φύ-
λων, κι' ἀποτέλεσμα τῆς βραδύτητας αὐτῆς εἶναι ὅτι ἡ
ἀντίθεση μεταξὺ γενετήσιου ἔρωτα καὶ ὀμαδικῶν δεσμῶν
ἀργεῖ κι' αὐτὴ νὰ παρουσιασθεῖ. Ἡ πρώτη ἐντύπωση
πού σχηματίζει κανείς εἶναι ὅτι ἡ διαπίστωση αὐτὴ δὲ
συμβιβάζεται μὲ τὸ μῦθο μας γιὰ τὴν πρωτόγονη οἰ-
κογένεια. Τάχα ἡ ἀγάπη τῆς ὀμάδας τῶν ἀδελφῶν πρὸς
τις μητέρες καὶ τις ἀδελφές τους, δὲν εἶν' ἐκεῖνο πού
τοὺς ἐσπρωξε στὴν πατροκτονία καὶ δὲν εἶναι δύσκολο νὰ
φανταστοῦμε πὼς ὁ ἔρωτας αὐτὸς δὲν ἦταν ἔρωνας πρω-
τόγονος, ὀλοκληρωμένος, στενὸ κρᾶμα στοργῆς κι' αἰσθη-
σιακοῦ ἔρωτα; Ἄν ὅμως ἐξετάσουμε τὸ ζήτημα καλύ-
τερα, θὰ διαπιστώσουμε ὅτι ἡ ἀντίρρηση αὐτὴ δὲν εἶναι
στό βάθος της παρὰ μιὰ ἀκόμη ἐπικύρωση. Μιὰ ἀπ' τις
ἀντιδράσεις πού ἔφερε ἡ πατροκτονία εἶναι κι' ἡ ἐγκα-
θίδρυση τῆς τοτεμικῆς ἐξωγαμίας, ἡ ἀπαγόρευση δηλαδὴ
κάθε γενετήσιας σχέσης μὲ τις γυναῖκες τῆς ἴδιας οἰκογέ-
νειας, πού ἀπ' τὰ παιδικὰ τους χρόνια τις ἀγαποῦσαν οἱ
νικητές. Ἔτσι ἔγινε ἕνας διαχωρισμὸς μεταξὺ τῆς στορ-
γῆς καὶ τῆς γενετήσιας πλευρᾶς τοῦ ἔρωτα τοῦ ἄντρα,
διαχωρισμὸς πού τ' ἀποτελέσματά του φαίνονται ὡς σή-
μερα (*). Ἐξ αἰτίας τῆς ἐξωγαμίας αὐτῆς ὁ ἄνθρωπος
ἀναγκάσθηκε νὰ ἱκανοποιήσῃ τις ὀρμές του μὲ ξένες γυ-
ναῖκες, πού δὲν τοῦ ἐνέπνεαν οὔτε ἔρωτα, οὔτε στοργή.

(*) Πρβλ. Ueber die Allgemeine Erniedrigung des Liebes-
lebens, 1912. «Sammlung Kleiner Schriften zur Neurosenlehre»
δ' σειρά.

Στὰ μεγάλα τεχνητὰ πλήθη, ὅπως ἡ ἐκκλησία κι' ὁ
στρατός, δὲν ὑπάρχει τόπος γιὰ τὴ γυναῖκα σὰν ἐρωτικὸ
ἀντικείμενο. Οἱ γενετήσιες σχέσεις τοῦ ἄντρα καὶ τῆς γυ-
ναίκας μένουν ἔξω ἀπ' τις ὀργανώσεις αὐτές. Ἀκόμα
καὶ στὰ μικτὰ πλήθη, ἀπὸ ἄντρες καὶ γυναῖκες, οἱ γενε-
τήσιες διαφορὲς κανένα ρόλο δὲν παίζουν. Δὲν μποροῦμε
νὰ διερωτηθοῦμε ἂν ἡ γενετήσια ὀρμὴ πού συνέχει τὰ
πλήθη εἶναι φιλομόφυλη ἢ φιλετερόφυλη, γιὰ τὸ πλῆ-
θος δὲν ξεχωρίζει φύλα καὶ εἰδικώτερα ἀδιαφορεῖ γιὰ
τοὺς σκοποὺς τῆς γενετήσιας ὀργάνωσης.

Οἱ ἄμεσες γενετήσιες τάσεις κρατοῦν κάποιον χαρα-
κτῆρα ἀτομικότητας, ἀκόμη καὶ στὸ ἄτομο τὸ ἀπορροφη-
μένο ἀπ' τὴ μάζα. Ὅταν ἡ ἀτομικότητα αὐτὴ ξεπερνᾷ
κάποιο βαθμὸ ὁ συνολικὸς σχηματισμὸς κινδυνεύει ν' ἀ-
ποσυντεθεῖ. Ἡ καθολικὴ ἐκκλησία ἔχει τοὺς λόγους τῆς
πού συνιστᾷ τὴν ἀγαμία στους πιστοὺς της καὶ τὴν ἐπι-
βάλλει στους παπάδες της, ἀλλὰ ὁ ἔρωτας συχνὰ ἐσπρωξε
καὶ τοὺς ἱερωμένους ἀκόμα νὰ φύγουν ἀπ' τὴν ἐκκλη-
σία. Ὁ ἔρωτας τῆς γυναίκας σπᾷει τοὺς ὀμαδικούς δε-
σμοὺς πού δημιούργησε ἡ φυλὴ, ὑψώνεται πάνω ἀπ' τις
ἐθνικὲς διαφορὲς καὶ τις κοινωνικὲς ἱεραρχίες, συντελών-
τας ἔτσι σὲ μεγάλο βαθμὸ στὴν πρόοδο τοῦ πολιτισμοῦ.
Φαίνεται βέβαιο ὅτι ὁ φιλομόφυλος ἔρωτας συμβιβάζεται
εὐκολώτερα μὲ τοὺς ὀμαδικούς δεσμοὺς, ἀκόμα καὶ ὅπου
παρουσιάζεται σὰν ἀνεμπόδιστη γενετήσια τάση: ἀξιοση-
μεῖο γεγονός, πού ἡ ἐξέτασή του ὅμως θὰ μᾶς τρα-
βοῦσε πολὺ πέρα.

Ἡ ψυχαναλυτικὴ ἐξέταση τῶν νευρώσεων μᾶς ἔδειξε
πὼς τὰ συμπτώματά τους βγαίνουν ἀπὸ ἄμεσες γενετή-
σιες σχέσεις, ἀπωθημένες, ἀλλὰ πάντα ζωντανές. Μπο-
ροῦμε νὰ συμπληρώσουμε τὴ διαπίστωση αὐτὴ, προσθέ-
τοντας ὅτι τὰ συμπτώματα αὐτὰ μποροῦν ἀκόμα ν' ἀνα-
χθοῦν σὲ ἀτελῶς ἀπωθημένες τάσεις, πού ἔχουν τὴ δυ-
νατότητα νὰ ξαναγυρίσουν στὸν ἀπωθημένο γενετήσιο
σκοπὸ τους. Αὐτὸ ἐξηγεῖ γιὰ ποῖο λόγο ἡ νευρὼση κάνει
τὸ ἄτομο ἀκοινωνήτο, σκάβει ἕνα λάκκο ἀνάμεσα στὸν

ἄρρωστο και τοὺς ὁμαδικούς σχηματισμούς ὅπου ἀνῆκε. Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ νεύρωση εἶναι γιὰ τὸ πλῆθος παράγοντας ἀποσύνθεσης, ὅπως κ' ὁ ἔρωτας. Γι' αὐτὸ βλέπουμε πὼς ὅποτε ἐκδηλώνεται μιὰ ζωηρὴ τάση πρὸς τοὺς ὁμαδικούς σχηματισμούς οἱ νευρώσεις περιορίζονται, και μποροῦν μάλιστα νὰ χαθοῦν προσωρινά. Ἔγινε μάλιστα μιὰ δικαιολογημένη προσπάθεια χρησιμοποίησης τῆς ἀντίθεσης μεταξύ νεύρωσης και ὁμαδικοῦ σχηματισμοῦ με σκοπὸ θεραπευτικὸ. Ἀκόμη κ' ὅποιος δὲ λυπάται γιὰ τὴν ἐξαφάνιση τῶν θρησκευτικῶν προλήψεων στὸν σύγχρονο πολιτισμένο κόσμο, θὰ συμφωνήσῃ ὅτι ὅσο οἱ προλήψεις αὐτὲς ἦταν ἀρκετὰ γερὰς ἀποτελοῦσαν γιὰ ὅσους ζοῦσαν κάτω ἀπ' τὴν ἐπιρροή τους, τὴν καλύτερη προφύλαξη ἀπὸ τὶς νευρώσεις. Δὲν μᾶς εἶναι μάλιστα δύσκολο νὰ διακρίνουμε ὅτι οἱ προσύλητοι μυστικοθρησκευτικῶν ἢ φιλοσοφικομυστικῶν αἰρέσεων και κοινοτήτων ζητοῦν σ' αὐτὲς ἕμμεσο φάρμακο ἐναντίον κάθε λογῆς νευρώσεων. Ὅλα αὐτὰ συνδέονται με τὴν ἀντίθεση μεταξύ ἄμεσων και ἀπωθημένων γενετήσιων τάσεων.

Ὁ νευροπαθὴς εἶναι ὑποχρεωμένος, ἂν ἐγκαταλειφθεῖ στὸν ἑαυτὸ του, ν' ἀντικαταστήσῃ τοὺς μεγάλους ὁμαδικούς σχηματισμούς. Δημιουργεῖ τὸν κόσμο τῆς δικῆς του φαντασίας, τῆ δικῆ του θρησκεία, τὸ χιμαιρικὸ του σύστημα, ἀναπαράγοντας ἔτσι τοὺς θεσμούς τῆς ἀνθρωπότητας, ἀλλὰ παραμορφωμένους, σὲ τρόπο πὸν προδίδει τὴν τεράστια συμβολὴ τῶν ἄμεσων γενετήσιων τάσεων στὴν ἐξεργασία αὐτή. (*)

ε') Προτοῦ τελειώσουμε, θὰ σχεδιάσουμε ἀπ' τὴν ἀποψη τῆς θεωρίας τῆς γενετήσιας ὁρμῆς, ἕνα συγκριτικὸ πῖνακα τῶν διαφόρων καταστάσεων πὸν μᾶς ἀπασχόλησαν: ἐρωτικὴ κατάσταση, ὑπνωτικὴ κατάσταση, ὁμαδικὸς σχηματισμὸς και νεύρωση.

(*) Πρβλ. «Τοτὲμ και Ταμποῦ», κεφ. Β' (τέλος). Τὸ Ταμποῦ και ἡ διττότης τῶν συναισθημάτων.

Ἡ ἐρωτικὴ κατάσταση βασίζεται στὴ συντήρηση γενετήσιων τάσεων, πὸν ἔξφυγαν ἀπ' τὸ σκοπὸ τους: Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ τὸ ἀντικείμενο τραβᾷ ἐπάνω του μέρος τῆς ναρκισσικῆς γενετήσιας ὁρμῆς τοῦ ἔγῳ. Ἡ κατάσταση αὐτὴ περιορίζεται στὸ ἔγῳ και στὸ ἀντικείμενο.

Ἡ ὑπνωτικὴ κατάσταση μοιάζει με τὴν ἐρωτικὴ, γιὰτι κ' αὐτὴ περιορίζεται στὸ ἔγῳ και τὸ ἀντικείμενο, ἀλλὰ βασίζεται κυρίως σ' ἀπωθημένες γενετήσιες τάσεις και βάζει τὸ ἀντικείμενο στὴ θέση τοῦ ἰδεώδους τοῦ ἔγῳ.

Στὸ πλῆθος ἡ ἐξεργασία αὐτὴ πλαταίνει· τὸ πλῆθος μοιάζει με τὴν ὑπνωτικὴν κατάσταση, ὅσον ἀφορᾷ τὴ φύσιν τῶν ἐνοστίκτων πὸν ἐξασφαλίζουν τὴ συνοχὴ του, και τὴν ἀντικατάσταση τοῦ ἀντικειμένου ἀπ' τὸ ἰδεώδες τοῦ ἔγῳ· ἀλλὰ στὸ πλῆθος προστίθεται σ' αὐτὰ κ' ἡ συνταύτιση τοῦ ἀτόμου με ὅλα τὰ ἄλλα, συνταύτιση πὸν στὴν ἀρχὴ, κατορθώθηκε ἴσως, χάριν στὴν ὁμοιότητα τῆς στάσης τους πρὸς τὸ ἀντικείμενο.

Οἱ δυὸ τελευταῖες αὐτὲς καταστάσεις, ἡ ὑπνωτικὴ κ' ὁ ὁμαδικὸς σχηματισμὸς εἶναι κληρονομικὲς ἐπιβιώσεις τῆς φυλογονίας τῆς γενετήσιας ὁρμῆς τοῦ ἀνθρώπου· ἡ ὑπνωση διατηρεῖται σὺν προδιάθεσιν, τὸ πλῆθος σὺν ἄμεσῃ ἐπιβίωσιν. Ἡ ἀντικατάσταση τῶν ἀπωθημένων ἢ τῶν ἄμεσων γενετήσιων τάσεων διευκολύνει στὶς δυὸ αὐτὲς περιπτώσεις τὴ διάκρισιν μεταξύ ἔγῳ και ἰδεώδους τοῦ ἔγῳ, διάκρισιν πὸν ἄρχισε ἀπὸ τὴν ἐρωτικὴν κατάσταση.

Ἡ νεύρωση ξεχωρίζει ἀπὸ τὴ σειρά αὐτὴ. Κι' αὐτὴ στηρίζεται σὲ μιὰ ἰδιορρυθμίαν τῆς ἐξέλιξης τῆς γενετήσιας ὁρμῆς τοῦ ἀνθρώπου, σ' αὐτὸ πὸν καλοῦμε διπλὴ διάρθρωσιν τῶν ἄμεσων γενετήσιων λειτουργιῶν, και πὸν διακόπτεται στὴ λανθάνουσα περίοδο. (*) Ἔχει

(*) Πρβλ. Sexualtheorie, δ' ἐκδ. 1920, σ. 96.

ὅπως καὶ ἡ ὑπνωτικὴ κατάστασις καὶ ὁ ὁμαδικὸς σχηματισμὸς τῶν χαρακτήρα παλινδρομήσεως ποὺ δὲν ἔχει ἡ ἐρωτικὴ κατάστασις. Παρουσιάζεται κάθε φορά ποὺ ἡ μετάβασις ἀπ' τοὺς ἄμεσους στοὺς ἀπωθημένους γενετήσιους σκοποὺς δὲν ἦταν τέλεια καὶ ἀντιστοιχεῖ σὲ πάλιν μεταξὺ τῶν τάσεων ποὺ ἀφομοιώθηκαν ἀπ' τὸ ἐγώ καὶ εἶχαν τὴν ἐξέλιξιν αὐτὴ καὶ τμημάτων τῶν ἴδιων τάσεων, ποὺ, ἀνήκοντας στὸ ἀπωθημένο ὑποσυνείδητο, ἀπαιτοῦν, ὅπως καὶ τὰ τέλεια ἀπωθημένα αἰσθήματα καὶ οἱ τέλεια ἀπωθημένες ἐπιθυμίαι ἄμεση ἱκανοποίησις. Ἡ νευρώσις ἔχει ἐξαιρετικὰ πλούσιο περιεχόμενο, ἀφοῦ ἀγκαλιάζει ἀπ' τὴν μιὰ μεριά ὅλες τὶς δυνατὰς σχέσεις μεταξὺ τοῦ ἐγώ καὶ τοῦ ἀντικειμένου, τόσο ἐκεῖνες ὅπου τὸ ἀντικείμενον διατηρεῖται, ὅσο καὶ κείνες ὅπου ἐγκαταλείπεται, ἢ ἀνεγείρεται μέσα στὸ ἴδιο τὸ ἐγώ, καὶ ἀπ' τὴν ἄλλη τὶς σχέσεις ποὺ γεννιῶνται ἀπ' τὴν πάλιν τοῦ ἐγώ πρὸς τὸ ἰδεῶδες τοῦ ἐγώ.

Τ Ε Λ Ο Σ

ΒΙΒΛΙΑ ΤΑ ΟΠΟΙΑ ΚΑΤΑ ΣΕΙΡΑΝ ΠΡΕΠΕΙ
ΝΑ ΔΙΑΒΑΣΗ ΟΠΟΙΟΣ ΘΕΛΕΙ ΝΑ ΜΕΛΕ-
ΤΗΣΗ ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΩΣ ΤΗΝ ΘΕΩΡΙΑΝ
ΤΗΣ ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΕΩΣ

Εἰσαγωγή εἰς τὴν ψυχανάλυσιν	Δελ. 6
Πέραν τῆς ἡδονῆς	Δελ. 15
Τοτέμ καὶ Ταμποῦ	Δελ. 30
Τὸ Μέλλον μιᾶς αὐταπάτης	Δελ. 15
Ψυχαναλυτικὴ ἀγωγή εἰς τὴν Σοβ. Ρωσίαν	Δελ. 6
Φροῦντισμός, Κοινωνιολογία, Ψυχολογία	Δελ. 5
Ὁμαδικὴ καὶ Ἀτομικὴ ψυχολογία	Δελ. 15
Διαλεκτικὸς ὕλισμός καὶ ψυχανάλυσις	Δελ. 10

Ζητήσατέ τα ἀπ' ὅλα τὰ βιβλιοπωλεῖα καὶ στὸ
Πρατήριον τῶν Ἐκδόσεων Γκοβόστη, Ἀκα-
δημίας 79 — Ἀθήνας.